

ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY

7-nji synp üçin derslik

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi minisrligi
tarapyndan neşire hödürlenen*

Gafur Gulam adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öýi
Daşkent – 2017

UO‘K
KBK

*Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan çap edildi.*

**Askaraly Suleýmanow, Ne‘mat Abdullaýew,
Zilola Suleýmanowa**

R. Hudaýberganow – Kemaliddin Behzad adyndaky milli suratçylyk we dizaýn institutynyň professory;

M. Talipowa – Respublikan tälim merkeziniň «Saz, sungat, zähmet okuwy, fiziki kämillik we saglyk» bölüminiň baş metodisti;

N. Haýtamowa – Mürze Ulugbek tümenindäki 187-nji mekdebiň Şekillendiriş sungaty we çyzuw mugallymy.

ISBN 978-9943-4919-5-3

© A. Suleýmanow we başg.
© Gafur Gulam adyndaky neşirýat-
çaphana döredijilik öýi, 2017

SÖZBAŞY

Eziz okuwçylar! Siz şekillendiriş sungaty esaslaryndan sapak alyp, onuň görnüşleri we žanrlary, görnükli suratçylar we amaly sungat ussalary, heýkeltaraşlar hem-de olaryň eserleri barada bilimlere eýe bolduňyz, şekillendiriş sungatynyň käbir görnüşi ýa-da žanrynda özbaşdak döredijilikli işi ýerine ýetirmek boýunça öz zehiniňizi görkezmeği öwrenip bardyňyz. Bu okuw ýylynda şekillendiriş sungaty sapaklary tamamlanýar. Şonuň üçin hem mugallymyňyzdan “Şekillendiriş sungaty” okuw predmeti boýunça köpräk bilimleri özleşdirmäge çalşyň. Aýratynam, şekillendiriş sungatynyň çylşyrymly temalary – sungatda akymlar we ýönelişler, simwoliklik kanunalaýyklyklary, gadymy kitap sungatyna degişli bilimleri düşbülük bilen eýelemegiňiz talap edilýär. Sebäbi, siz häzir, öz zehniňiz, çeper-estetik ussatlygyňyz, şekillendiriş sungatyna degişli bilimleriňiz bilen mugallymyňyzy, ýaşytdaşlaryňyzy, ata-eneňizi hoşal etmegi başaraýjak ýaşdasyňyz.

Siziň ýaşıňyzda käbir ýaşytdaşlaryňyz özüniň geljekki käri barada birinji düşünelere eýe bolýar. Käbirleri bolsa özüniň gejegini şekillendiriş we amaly sungat, dizaýn sungaty ýa-da binagärçilik bilen baglamagy mümkin. Bu babatdaky düşüneleriňizi aýdyňlaşdyrmak, bilimleriňizi has-da artdyrmak üçin eliňizdäki kitap size ýakyn kömekçi, dost bolar diýip umyt edýäris.

Käbir okuwçylarda şekillendiriş sungatyna gyzyklanma birinji synpdaka garanda birneme peselen bolmagy mümkin. Munuň sebäbi siz başgalaryň ünsüni çekýän derejede surat işlemegi öwrenip bilmedik bolmagyňyz mümkin. Aslynda şekillendiriş sungaty dersleri sizi diňe surat çekmegi öwretmek bilen çäklenmän, eýsem şekillendiriş sungaty arkaly siz milli sungatymyzyň taryhy, beýik keşpleriň obrazlary, olaryň döredijilikleri, şekillendiriş sungaty, nakgaşlyk we heýkeltaraşlyk kompozisiýalaryny döretmegiň tertipleri, reňk we şekil uýgunlygy barada bilimlere we başarnyklara eýe bolduňyz. Bu bilimleriňiz geljekki durmuşyňyzda, şübhesiz, size kömek eder.

BIRINJI ÇÄRÝEK

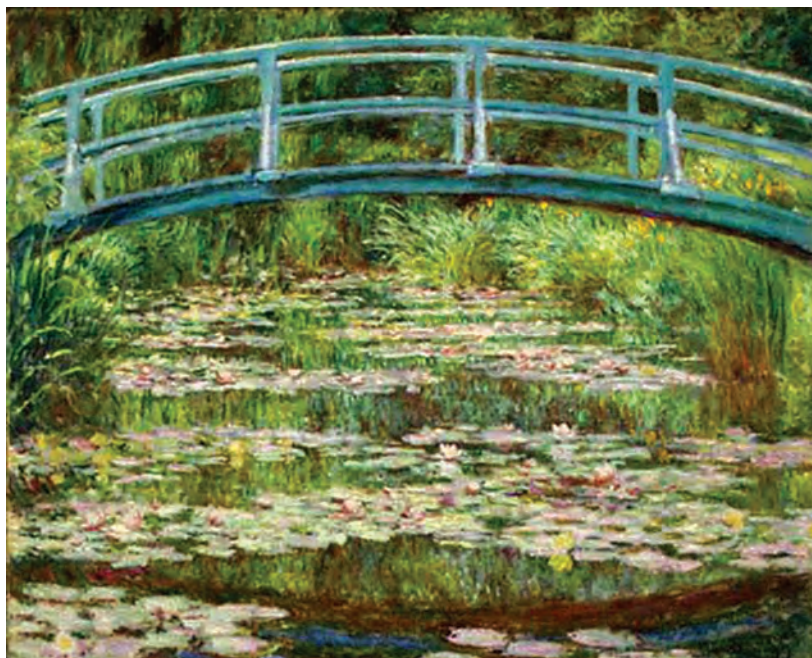
SUNGATDA AKYMLAR WE ÝÖNELIŞLER

Şekillendiriş sungaty taryhynda beýik özgermeler döwrüni başlap beren impressionizm akymynyň peýda bolmagy anyk taryhy sene bilen bagly. 1874-nji ýylyň 15-nji apreli şekillendiriş sungatynyň žiwopis görnüşinde impressionizm akymy esasladyryldy.

XIX asyr şekillendiriş sungatynda, esasan, uly nesil wekilleri tarapyndan ýerine ýetirilen buýurma kartina, ýagny şahana görnüşde, kesgitli ýagdaýda akademik şekillendiriş sungatynyň realistik kanunalaýyklyklary esasynda döredilen şekillendiriş sungaty eserlerine bolan talap şol döwür medeni durmuşynyň estetiki zerurlygyny kesgitläp berýärdi. Ýöne şu döwre gelip bir topar suratçylar döredýän kartinalarynda daşky gurşawdan, tebigatdan alan täsirler esasynda emele gelen obrazlar – tebigatyň pasyllary, onuň özgeriji halatlary (ir daň, öýlän, agşam, çyghowa, ýagynly gün, bulutly gün we b.), şäheriň köçeleri, alleýalar suratlanyp başlandy. Adaty žiwopisden tapawutlylykda reňkleri esasy serişde hökmünde kabul etdiler we öz palitralarynda diňe spektr reňklerden (gyzyl, ayk sary, sary, ýaşyl, mawy reňk, goýy gök, mämişireňk) peýdalanmak bilen öz eserlerini gönüden-göni tebigatyň gujagynda döretmäge ymtylýarlar. Impressionistleriň döredijilikli usulynyň ýene bir tarapy olar reňkleri bir-birine garmak arkaly däl, eýsem dürli öwüşginli reňk çalmalaryny ýanaşyk çalmak arkaly eser döredtiler. Öz eserlerinde gün şöhlesi, täze gögerip çykan maýsa, dury suw, suwdaky gülüň (2-nji surat) gözelligini ökdelik bilen şekillendirmäge çalyşýarlar.

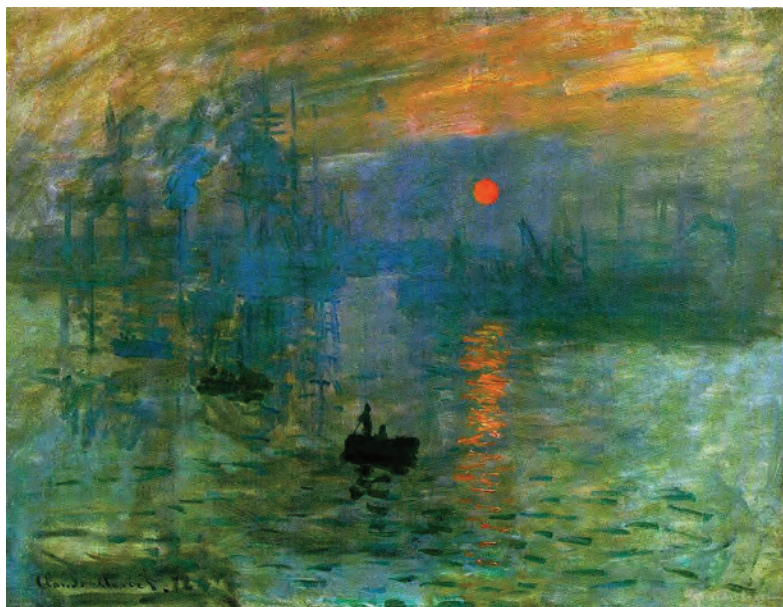
1-nji surat. Kamil Pissarro. Kapsinler alleýasy.

2-nji surat. Klod Mone. Liliýaly howuz.

Ýöne, bu stil sungat müşderileriniň we sungatşynaslaryň berk tankydyňa duçar boldy. Galyberse-de, şu döwürde Ýewropada, hususan-da Fransiýada

howply syýasy prosesler her ýyl Luwrda geçirilýän “*Salon*” *sergisine* täze akym wekilleri goýberilmezligi olar üçin maddy tarapdan meseleler getirip çykaran bolsa-da, olar öz garaýyşlary, öň sürýän *tendensiyalaryna* wepalylyk bilen döredijiligini dowam etdirýärler. Soň öz ýaranlyklaryny düzüp, 1874-nji ýylyň 15-nji aprelinde Parižin Kapusinler bulwaryndaky 35-nji öýde ýerleşýän “Gerbua” kafesinde özleriniň ilkinji sergilerini guradylar. Onda Klod Mone, Ogýust Renuar, Edgar Dega, Pol Sezann, Alfred Sisley ýaly suratçylar öz eserleri bilen gatnaşdylar. Görkezilen işleriň arasynda Klod Moneniň aslynda atsyz bolan, ýöne sergä asyljak mahalynda Renuaryň inisiniň teklibi bilen “Gün çykandaky täsir” diýlip atlandyrylan eseri (3-nji surat) olary

3-nji surat. Klod Mone. Gün çykandaky täsir.

“täsirçiler” (täsir – fransuzça “impression”) hökmünde ykrar etmeklerine sebäp bolupdyr. Aslynda “Figaro” gazetiniň žurnalistleri sergi baradaky hasabatlarynda bu sözi kinaýa bilen olara goýlan lakam hökmünde ulanypdyrlar. Köpçülik bolsa olary *impressionistler* diýip atlandyryp başlapdyrlar. Şeýdip 1874-nji ýylyň 15-nji aprelinde başlap şekillendiriş sungatynyň taryhynda impressionizm akymy esaslandyrylýar. Bu akym tiz arada Ýewropa, Amerika, Aziýa ýurtlaryna duýarly täsir edýär hem-de sungatda täze akymlyaryň we ýönelişleriň ýüze çykmagyna esas döretdi.

Klod Oskar Mone (1840 – 1926). *Impressionizm akymyny esaslandyryjylardan biri. Ol öz kartinalarynda ýönekeý adamlaryň durmuşy, tebigatyň görnüşlerini synlamak esasynda şekillendiren täsirler esasynda döredipdir. Şekillendiriş sungaty esaslaryny Ejen Budenden öwrenipdir. Klod Moneniň “Sent-Adressdäki plýaž”, “Moneniň Arjant-edäki öýi”, “Derekler”, “Fontenblo tokaýynda”, “Liliýaly howuz”, “Gün çykandaky täsir” ýaly eserleri dünýäniň iň abraýly muzeýlerinde, kartinalar galereýalarynda saklanýar.*

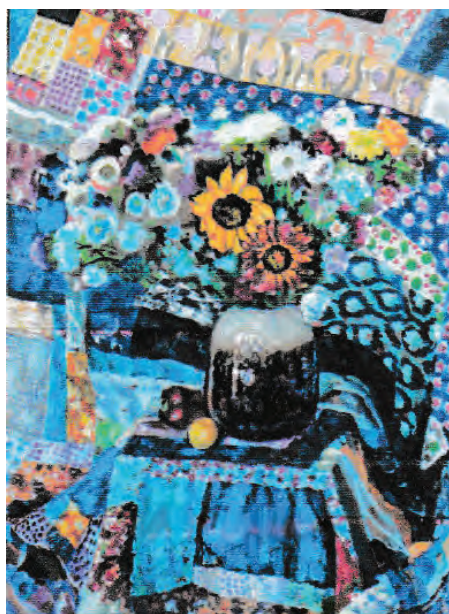

4-nji surat. Klod Mone.
Awtoportret

Özbekistanyň şekillendiriş sungatynda Lew Bure, Oganés Tatewosýan, Aleksandr Wolkow, Pawel Benkow, Oral Tansykboýew, Anwar Mirsoatow, Jawlan Umarbekow, Şöhrat Abduraşidow, Abdumannon Ýunusow, Ýanis Salpinkidi, Artigali Kozakow, Dilýus Mirsalimowlaryň döredijiliginde impressionizm elementlerini görmek mümkin.

Impressionizm dünýä şekillendiriş sungaty taryhynda täze döwür sungatynyň dürli akymlaryň we ýönelişleriň başlanmagyna ýol açyp berdi. Impressionizmden soň urp bolan akymlardan biri **postimpressionizm** diýip atlandyrylyp, onuň wekilleri impressionistleriň şekillendiriş usullaryndan ylhamlanyp, realistik şekillendiriş sungaty kanunalaýyklyklaryndan akylly peýdalanmak bilen esasy ünsi eserleriň filosofik we simwolik manysyny açyp bermäge çalyşdylar.

Suratçylar we şekillendiriş sungaty müşderileri arasynda aýratyn gyzyklanma oýaran akymlardan biri işleniş usulyna görä **puantilizm** diýlip atlandyrylýan **neoimpressionizm** akymy boldy. Bu akymyň esaslandyryjylary Jorj Sera, Pol Sinýak bolup, olar öz eserlerini sap, arassa spektr reňkler, ýagny älemgoşaryň ýedi reňkinden peýdalanyp, reňk çalmalaryny

5-nji surat. Ýanis Salpinkidi. Milli matalar fonundaky gül dessesi.

6-njy surat. Dilýus Mirsalimow. Daragt.

ýanaşyk goýup surat işlemek usulyny açyş etdiler. Olar ulanan reňk çalmalary dörtburçluk we togalak şekilde bolanlygy üçin olaryň iş usullaryny puantilistik usul diýip atlandyrýarlar (puantilizm – fransuzça “puantillisme” – nokatlar bilen işlemek). Özbekistanly suratçy Dilýus Mirsalimowyň “Daragt” atly žiwopis eseri puantilizm stilinde işlenen (6-njy surat).

Bu eserlerde reňk çalmalary edil mozaika ýaly çalnan bolup, reňkler bir-biri bilen täsirlenip başgaça öwüşginde görünýär. Meselem, sary we mawy reňk ýanaşyk çalnanda olar uzakdan garalsa ýaşyl öwüşginli reňk hökmünde akyl ýetirilýär. Sary we gyzyl reňkler ýanaşyk çalnanda bolsa açyk sary gamma emele gelýär.

7-nji surat. Kamil Pissarro.
Awtoportret.

8-nji surat. Kamil Pissarro.
Ýagyňly gün.

Şekillendiriş sungatynda “*fowizm*” diýlip atlandyrylýan akym hem suratçylaryň ady bilen bagly. 1905-nji ýylda Anri Marke, Jorj Rio, Anri Deren, Anri Matis öz garaýyşlary, žiwopis kartinalary döretmek usulyna görä realistik şekillendiriş sungatynyň kada-kanunlara, aýratynam, perspektiwa, barlygy hut şekillendirmekde ulanylýan kanunalaýyklyklara amal etmezden işländikleri üçin olary “ýabanylar” (fransuzça “*fauvizme*”, “*fauve*” – ýabanylar) diýip atlandyrypdyrlar. Bu stiliň wekilleri *realizm*, *naturalizm*, *impressionizm* stillerinden tapawutlylykda sada-primitiw eserler, şol sanda, orta asyr sungaty, Gündogar halklary sungaty stiline ýakyn bolan eserleri döretmäge çalyşdylar.

Soňluk bilen şekillendiriş sungatynda giň ýaýran stillerden biri *kubizm* ençeme öndebaryjy suratçylaryň ünsüni çekdi.

Şeýlelikde, dünýä şekillendiriş sungaty taryhynda ençeme akymlar we ýönelişler emele geldi. Indi ýokarda atlary agzalan suratçylardan daşary Winsen Wan Gog, Anri de Tuluz-Lotrek, Anri Matis, Edgar Dega, Ejen Delakrua, Onore Dome, Jan-Batis Kamil Koro, Ogýust Renuar, Pol Sezann, Alfred Sisley ýaly suratçylar tarapyndan döredilen kartinalar sungatşynaslar hem-de sungat müşderileri tarapyndan ýokary bahalanyp gelýär.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. XIX asyryň ahyry XX asyryň başlarynda şekillendiriş sungatynda nähili akymlar peýda bolupdyr?
2. Şekillendiriş sungatyndaky täze akymlar realistik şekillendiriş sun-

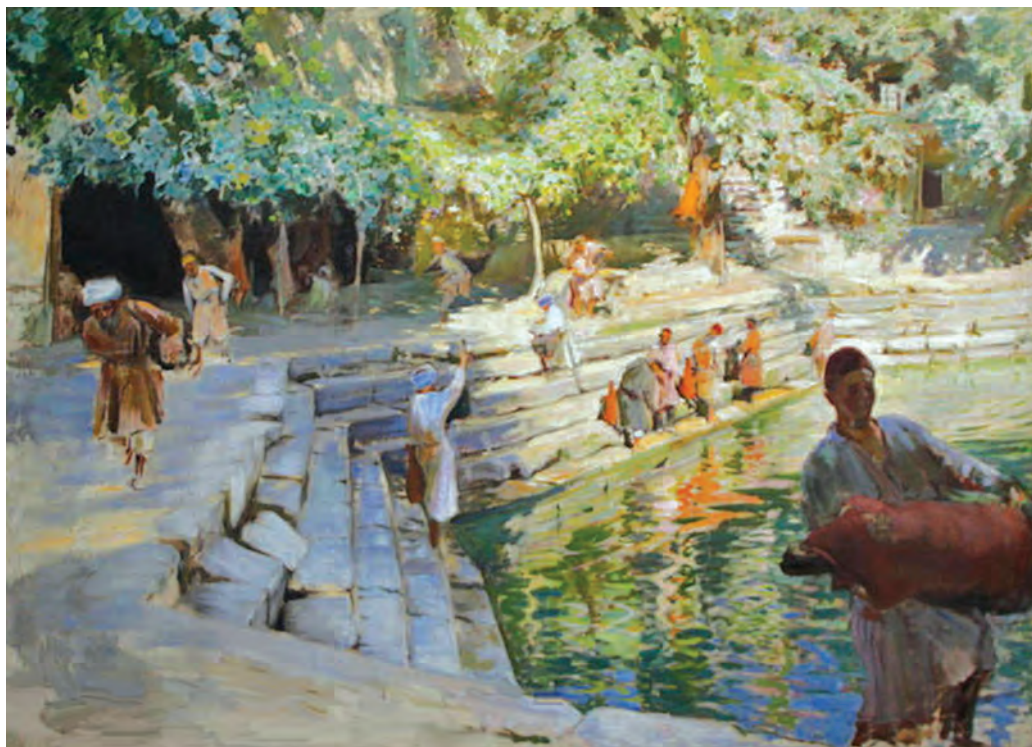
- gatyndan nähili aýratynlyklaryna görä tapawutlanýar?
3. “Impressionizm” termini nähili manyny aňladýar?
 4. Impressionistik akymyň atlandyrylmagyna haýsy suratçynyň eseri esas bolupdyr?
 5. Ýewropa şekillendiriş sungatynda nähili akymlar emele gelipdir?
 6. Täzeçe akymlarda döredijilik eden ýewropaly we özbegistanly haýsy suratçylary bilýärsiňiz?

Öý işi:

1. Impressionistik stilde işlenen kartinalary derňemek hem-de şu temada özbaşdak işlemek üçin taýýarlanylýan gelmek.
2. Sözlükden goýy kursiw şriftdäki sözleri depderiňize göçürüp, manysyna düşünjek boluň.

IMPRESSIONIZM STILINDE PEÝZAŽ IŞLEMEK. “PUANTILIZM”

Geçen dersde impressionistik žiwopis barada düşüňjä eýe bolup, şonuň ýaly-da, impressionizm stilinde žiwopis kartinalary döreden daşary ýurtly hem-de ýurdumyzyň suratçylarynyň işlerini derňäpdik. Indi eýelenen nazary bilimiňizi amaly-döredijilikli işe ulanyň. Özbaşdak işi ýerine ýetirmezden öň impressionizm stilinde işlenen hem-de siziň ünsüňizi çeken eserleriň kompozisiýasyny göz önüňize getirin. Olara laýyk durmuşy mysallary ýada salmaga hereket ediň. Impressionizm stilinde işlemek amatly bolar ýaly size shematik surat hödürlenilýär. Munuň üçin italiýaly suratçy Annibal Karraçi esaslandyran klassik peýzaž işlemek stilinden peýdalanmak maksada laýykdyr. Ol birinji bolup peýzaž işlemegi planlara bölüpdir. Suratçy birinji hatary goýy we anyk reňklerde, orta hatary ortaça ýyly reňklerde, üçünji – arka hatary sowuk reňklerde işlemek arkaly eserlerinde giňşlikleýin giňligi şekillendirmegi başarypdyr. Aşakdaky hödürlenilýän shematik suratdan (11-nji surat) peýdalanmak bilen şeýle peýzaży şekillendirmäge, reňk çalmalaryny puantilizm stilinde aýry-aýry bermäge çalyşyň. Puantilist suratçylar, geçen dersde nygtalyşy ýaly, arassa reňk çalmalaryny dörtburçluk we nokat şekilli şekillerde ýanaşyk goýup şekillendiriş sungaty eserlerini döredipdirler. Peýzaža tema hökmünde tebigatyň özüňize tanyş bolan görnüşini saýlamagyňyz hem mümkin. Nusga hökmünde Pawel Benkowyň

9-njy surat. Pawel Benkow. Suwçylar.

“Suwçylar” (9-njy surat) atly kartinasyny derňäň. Onda reňk çalmalary we olardan alnan reňkler gammasy aýdyň görnüp durýar. Aşakda getirilen Respublikan suratçylyk kolležiniň okuwçysynyň işinde puantilizm stili ulanylypdyr.

10-njy surat. Puantilizm stilinde işlenen natýurtmort. Respublikan suratçylyk kolležiniň okuwçysynyň işi.

11-nji surat. Peýzaž işlemegiň shematik teswiri.

Anibal Karraçi (1560–1609) Italiýanyň Bolone şäherinde ýaşap döredijilik edipdir. Şekillendiriş sungatynyň esaslaryny öwretmegiň özboluşly mekdebi döredipdir. Bu mekdep aga-ini Karraçileriň çeper tälim mekdebi diýlip atlandyrylýar. Bolonede şekillendiriş sungaty akademiýasyny döredipdir. Onuň nazaryýetleri akademik usulda şekillendiriş sungaty eserlerini döretmekde möhüm rol oýnapdyr. Olar mahabatly žiwopis, portret, peýzaž žanrynda döredijilik etmek bilen birlikde çagalara şekillendiriş sungatynyň esaslaryny öwretmegiň metodikasyny döredipdirler.

Shematik suratyň birinji planynda aýyk we anyk reňklerden peýdalanmak maslahat berilýär. Ikinji planda bolsa olaryň aýyklygy birneme kemeldilýär. Üçünji plandaky elementler bolsa howa perspektiwasy kanunalaýyklygyna görä sowuk reňkler, esasan, mawy reňkiň dürli öwüşginlerinden, şonuň ýaly-da, mawy reňke ýakyn bolan ýarym ýaşyl reňklerden peýdalanmak arkaly peýzaždaky uzaklygy şekillendirmek mümkin bolýar.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Peýzaž žanryndaky şekillendiriş sungaty eserlerinde planlylyk näme maksatda ulanylýar?
2. Peýzažda planlylyk prinsipi kim tarapyndan girizilipdir?
3. Kamil Pissarronyň “Ýagynly gün” atly eserindäki impressionistik usula mahsus aýratynlyklary düşündirip beriň.
4. Özbekistanly suratçy Dilýus Mirsalimowyň “Daragt” atly eserini derňäň.

Öý işi:

Özbaşdak ýagdaýda puantilizm stiline peýzaž žanrynda kompozisiýa işläň.

Impressionistik stilde döredijilik eden suratçylaryň işlerinden nusgalar ýygyň.

KUBIZM STILINDE NATÝURMORT IŞLEMEK

Şekillendiriş sungatynda giň ýaýran stillerden biri kubizm stilidir. Şeýle stilde işlän suratçylar suratlandyrylýan zatlaryň daşyny aýlanyp göýän ýaly şekillendirmäge çalyşypdyrlar. Bu çalyşmany has-da aýdyň görkezmek üçin suratçylar tomaşaça zadyň görünmeýän taraplaryny hem suratlandyrypdylar.

Kubizm stiliniň esaslandyryjysy Pol Sezann şekillendiriş sungatynyň esaslaryny öwrenýänler üçin kubizm stiliniň möhümligini nygtaý, suratçy tebigatdaky silindri, şary, konusy görmelidigini nygtaýar. Diňe şonda onda zatlaryň konstruktiv gurluşyny derňemek, zatlaryň özgermeýän şekilini bite-wi görmek endikleri barha şekillenýär, onuň şekilini we gatnaşyklaryny dogry şekillendirmek arkaly döredilen şekillendiriş sungaty eserinden lez-zetlenmek mümkin bolýar. Şonuň üçin hem köp suratçylar kubizm stilinde surat işläpdirlir.

Pol Sezann (1839–1906) fransuz postimpressionizm akymynyň wekili. Pariždäki Sýuie Akademiýasynda bilim alan. Kubizm stilinde, esasan natýurmort, şonuň ýaly-da, peýzaž we portret žanrlarynda köp eserler döreden. Kartinalarynda obýektiň konstruktiv gurluşyny uzak wagt synlamak esasynda derňemäge çalyşmak duýlup durýar. Suratçy žiwopis eserlerinde köp reňk ulanmandyr, köpräk zatlaryň konstruktiv gurluşyndan daşary, olaryň giňişlikleýin boşlukdaky, mekandaky ornuny şekillendirmäge ynamly ýagdaýda üns berýär (12-nji surat).

12-nji surat. Pol Sezann.
Awtoportret.

Kubizm stilinde surat işlemegiň iň amatly žanrlaryndan biri, şübhesiz, natýurmort žanrydyr. Çünki natýurmort žanrynda işlemek üçin goýlan zatlar gozganmaýan bolup, olaryň konstruktiv gurluşyny, giňişlikleýin ýerleşişini, gurşawdaky halatyny uzak wagt synlamak mümkin bolýar. 13-nji surtdaky peýzaž žanrynda döredilen kartinada suratçy obýektiň elementlerini şekillendiren-de olaryň görünmeýän taraplaryny görkezmäge hereket edipdir. Adatda, şu ýönelişde döredijilik edýän suratçylar eser döredende kubizm stiliniň kanunalaýyklyklaryna amal edýärler.

Pol Sezannyň zýyňa eýerijileri hökmünde Pablo Pikassonyň döredijiligi sungat taryhynda aýratyn ähmiýete eýe. Çünki ol şekillendiriş sungatynyň köp ýönelişlerinde döredijilik eden bolsa-da, adaty stilleri inkär etmändir. Şonuň ýaly-da, J.Brak, F.Leje, R. Beloni ýaly suratçylar hem kubizm stilinde döredijilik edipdirler.

13-nji surat. Kubizm stilinde işlenen peýzaž. Pablo Pikassonyň “Horta de Embro obasyndaky fabrik” eseri, 1909-njy ýyl.

1-nji ýumuş. Konstruktiv gurluşyna görä onçakly çylşyrymly bolmadyk zatlardan ybarat natýurmort goýuň we ondaky her bir zadyň geometrik şeklini derňäň.

2-nji ýumuş. Kubizim akymynyň wekilleri ýaly natýurmortdaky zatlaryň görünmeýän taraplaryny duýmak bilen şekillendirmäge hereket ediň.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Şekillendiriş sungatynyň kubizm stilini haýsy suratçy esaslandyran?
2. Kubizm stilinde döredijilik eden haýsy suratçylary we olaryň nähili eserlerini bilýärsiňiz? Bilýänleriňizi düşündirip beriň.
3. Suratçylar kubizm stilinden nähili maksatlarda peýdalanydyrlar?

Öý işi:

Onçakly çylşyrymly bolmadyk öý hojalyk enjamlaryndan ybarat natýurmort düzüň we ondaky zatlaryň geometrik şekillerini anyklaň.

ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATYNYDA SIMWOLIK BELGILER WE GERALDIKA

Islendik döwlet suverenlik (garaşsyzlyk) derejesine eýe bolmagy üçin onuň mukaddes nyşanlary – baýdagy, senasy, gerbi we milli walýutasy bolmalydyr. Bu mukaddes nyşanlar döwletiň milli baýramlarynda, döwletlarara ýokary mertebeli saparlarda, şonuň ýaly-da, ýurduň sportçylary halkara ýaryşlarda ýeňijilik şasupasyna çykanlarynda galdyrylýar, ýaňlanýar. Özbegistanyň mukaddes nyşanlaryndan onuň Baýdagy we Döwlet Gerbi ýurduň resmi dergählerinde hem hemişelik ornaşdyrylan bolýar.

Özbeqistan Respublikasynyň Döwlet Gerbi 1992-nji ýylyň 2-nji iýulunda Özbeqistan Respublikasynyň Ýokary Geňeşiniň X sessiýasynda tassyklan. Gerbiň dörediliş prosesinde respublikamyzyň ençeme görnükli hudažnikleri gatnaşdylar. Olaryň arasynda suratçy Anwar Mamajanow tarapyndan gowşurylan wariant ýeňiji hasaplady. Diýmek, Özbeqistan Respublikasynyň Döwlet Gerbi teswiriniň awtory gönüki grafiki suratçy Anwar Mamajanowdyr (14-nji surat).

*14-nji surat. Özbeqistan Respublikasynyň
Döwlet gerbiniň teswiriniň awtory
Anwar Mamajanow*

*15-nji surat. Özbeqistan
Respublikasynyň
Döwlet gerbi*

Özbek grafiki hudožnigi Anwar Mamajanow 1950-nji ýylyň 22-nji maýynda Daşkent şäherinde doglan. Suratkeşlige 1968 – 1973-nji ýyllarda Daşkent Teatr we suratçylyk sungaty institutynyň suratçylyk fakultetinde (häzirki Kemaliddin Behzad adyndaky Milli suratçylyk we dizaýn instituty) E. Liýepene we B.P.Şupaklaryň ussahanasynda okaýar. Özüniň döredijilikli işi dowamynda Alyşir Nowaýy eserleriniň antologiyasy, Pirimkul Kadirow, Muhammet Ali, Azim Suýun, Hurşid Dawran, Ýamin Kurban, Muhtor Hudaýkulow ýaly şahyrlaryň we ýazyjylaryň eserlerini, şonuň ýaly-da, halk dessanlaryny, Ependi şorta sözlerine degişli kitaplary bezäpdir. Onuň şahsy sergileri Amerikanyň Birleşen Şatlary, Bahreýn, Belgiýa, Liwiýa, Marokko, Tunis, Hindistan ýaly ýurtlarda bolup geçipdir. Ol 20-den artyk halkara sergileriň gatnaşyjysy. Suratçy soňky ýyllarda ruhy gymmatlyklarymyzy dikeltmek boýunça geçirilýän çäreleriň simwolik emblemalarynyň hem awtorydyr. Alpamyş, Kemaliddin Behzad, Jelaliddin Menguberdileriň ýubileýlerine işlenen emblemalar şolara degişlidir.

Respublikamyzyň Gerbiniň gurluşy togalak şekile eýe. Onuň çep tarapynda pagtanyň açylan çanaklary, sag tarapynda bolsa bolelinlik, bereket simwoly – bugdaý sümmülleriniň halkasy Özbekistanyň baýdagy bilen gurşalyp suratlandyrylan. Gerbiň ýokarky böleginde jebislilik nyşany hökmünde içinde ýarym aý we ýyldyz suratlandyrylan sekizburçluk onuň çep we sag halkalaryny simwolik baglap durýar (15-nji surat).

Halkymyzda dürli rowaýatlar we legendalar bar. Onda legendar Humaý guşy asylylyk, hümmet, janypkeşlik, haýyrlylyk simwoly hökmünde wasp edilýär. Respublikamyzyň Gerbinde suratlandyrylan ganatlaryny ýaýyp duran Humaý guşy halkymyzyň parahatçylyk, asudalyk, bolelinlik, gowulyk, bagta ymtylmak ýolundaky arzuw-umytlaryny aňladýar.

Şekillendiriş sungatynyň simwolik belgiler bilen bagly ugry hem bar. Bu ugur özünde žiwopis, grafika, dizaýn sungatynyň elementlerini jemlemek bilen şäherleriň, ýurtlaryň simwolik belgileri – gerblerini şekillendirýär. Gerb örän gadymy resmi we simwolik nyşan. Ol birnäçe müň ýyllyk taryha eýe. Bu döwürleriň içinde örän köp gerbler işlenen. Gerb şäheriň ýa-da döwletiň özboluşlylygyny, şalara we hökümdarlara döwlet, serhet, çäk, gatlak urug we şular ýalylyaryň nesilden-nesle miras bolup galýan emläk belgisini aňladýar. Ol baýdak, teňne we başga zatlar düşürilen simwolik manydaky şekiller we predmetler birliginden ybarat nyşan, mirasdüşerlik belgisidir. Taryhda onuň aşakdaky esasy görnüşleri duşýar: döwlet gerbi,

ýer-mülk gerbi, korporasiya gerbi (orta asyrlar ussahanasy), urug gerbi (dworýan we buržuaz uruglary). Gerbleri düzmek, onuň manysyny düşündirmek, öwrenmek bilen meşgullanýan ugur geraldika (latynça heraldus) – gerbşynaslyk diýlip atlandyrylýar. Gerbler, tagmalar emläge eýeçilik belgisi hökmünde arhitektura desgalaryna, öý hojalyk enjamlaryna, gural-ýaraqlara, teňnelere, medallara, sungat eserlerine, golýazma, kitaplara we başga gymmatly zatlara düşürilipdir. Diýmek, şekillendiriş sungatynyň bu ugry gadymy ugurdyr.

Taryhy maglumatlaryň şaýatlyk etmegine görä, gerb miladydan öňki üçünji müň ýyllykda bolupdyr. Ilkidurmuş jemgyýetinde gadymy dünýä halklarynyň köp simwolik teswirlerinde gerbiň ilkinji nusgalary duşýar. Olar totemistik («totem» – inlisçe «totem», «urug», «taýpa» manysyny aňladýar) görnüşe eýe bolup, her bir urug ýada taýpa öz totemine eýe bolupdyr we bu totem onuň howandary hasaplanypdyr. Şu sebäpli-de örän köp ýurtlaryň gerblerinde haýwanyň teswirleri saklanyp galypdyr. Mysal üçin, Şumer döwletiniň gerbinde şir kelleli bürgüt, gadymky Rim döwletiniň gerbinde bürgüt, Wenesiýanyň gerbinde ganatly şir, Emir Temuryň gerbinde üç halka, Buhara (Aştarhanylar dinastiýasy) gerbinde ýaý we onuň üstünde gülzaryň teswiri, beýik Hun hakanlygynyň (miladydan öňki 204 we milady 216-njy ýyllar) gerbinde

16-njy surat. Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň Döwlet Gerbi.

17-nji surat. Özbegistanyň Döwlet gerbiniň dekoratiw kompozisiýasy.

18-nji a surat. Daşkent şäheriniň gerbi.

18-nji b surat. Benešov-Şumowe şäheriniň (Çehiya) gerbi.

aždarha, Ýewropa Hun hakanlygynyň (375 – 454-nji ýyllar) gerbinde täçli bürgüdiň teswiri düşürilen. Müsüriň, Germaniýanyň we Rus Federasiýasynyň gerblerinde-de bürgüt suratlandyrylan (18-nji a-b-ç-d-e suratlar).

18-nji ç surat.
Müsüriň gerbi.

18-nji d surat.
Germaniýanyň gerbi.

18-nji e surat. Rus Federasiýasynyň gerbi.

Özbekistanyň gerbinde legendar Humaý guşunyň şekillendirilmeginde taryhy mantyk bar. Ähli gerbler üçin umumy bolan tarap – ilki bilen olaryň şekillendiriş sungaty eseriligidir. Gerbler barada umumy maglumat we Özbekistan Respublikasynyň gerbiniň esasy simwolik elementleri barada düşüňjä eýe bolansoň, ony amalda çyzjak boluň. Ýumşuň wariantlary islendik ýagdaýda saýlanýar, ýagny kompozisiýalary öz gyzyklanmaňyza we mümkinçilikleriňize garap laýdan ýa-da plastilinden barelýef (güberçek), applikasiýa, inkrussasiýa (sançma), haşamçylyk (agaç, genç) usulynda

işläp bilersiňiz. Gerbiň teswiri gatnaşmagynda grafiki usulda dekoratiw kompozisiýalar işlemegiň warianty 17-nji suratda görkezilen. Özbekistanyň gerbi suratlandyrylan dekoratiw kompozisiýa işlände gerbiň gazet, žurnal, otkritkalardan kesilip alnan taýýar teswirinden peýdalanyp bilersiňiz. 18-nji *a, b* suratlarda dürli şäherleriň gerbleri suratlandyrylan.

Özbaşdak işlemek üçin ýumuş

Mekdebiňiziň, mähelläňiziň, öz firmaňyzyň gerbini, simwolik belgisi – emblemasyny işläň. 19-njy suratda Daşkent şäherinde adaty ýagdaýda geçirilip gelinýän «Şekillendiriş we amaly sungat festiwaly»nyň embleması suratlandyrylan.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Gerb sözüniň manysy nämäni aňladýar?
2. Özbekistan Respublikasynyň Döwlet Gerbiniň teswirini haýsy suratçy işläpdir?
3. Özbekistan Respublikasynyň Döwlet Gerbindäkii şekillendiriş elementleri nähili simwolik manylary aňladýar?
4. Özbekistan Respublikasynyň Döwlet Gerbi nähili ýerlere ornaşdyrylýar?

19-njy surat. Şekillendiriş sungaty festiweli embleması.

ÖZBEGISTANYŇ AMALY BEZEG SUNGATYNYDA SIMWOLIK ŞEKILLER

Özbekistanyň amaly bezeg sungatyny gözəl nagyş bezeglerisiz göz önüne getirip bolmaýar. Bu sungat görnüşi nusgalarynyň iň yönekeýinden çekip örän çylşyrymlylarynda-da, ölçeg taýdan kiçilerinden çekip tä mahabatly nusgalarynda-da simwolik mana eýe şekilleri görüp bileris. Şeýle nepis bezegleri çagalaryň oýnawaçlarynda, bişikde, sandykda, kurside, stolda, hantagta, gutujyk, küşt tagtasy, atyň eýerleri, örtük, kemer, sözene, pelek, keşde, haly, zergerlik önümleri, zerdozluk we şular ýaly çeper hünärmentlik nusgalarynda görüp bileris.

Özbek ussalarynyň amaly bezeg sungatyna degişli eserlerinde halk medeniýeti we durmuş terzi öz şöhlenmesini tapypdyr. Sungatyň bu görnüşi örän gadymy bolup, asyrlar aşyp ösüp, kämilleşip gelipdir. Biziň döwrümüzde-de amaly bezeg sungaty ösüp, şöhraty dünýä meşhur bolup barýar. Bu sungat nusgalary Samarkant, Buhara, Hywa, Daşkent ýaly şäherlerdäki muzeýleriň hemişelik sergisi ekspozisiýasyndan orun alypdyr.

Özbekistanyň amaly bezeg sungatynda reňk we nagyş simwolikligi aýratyn orun tutýar. Haýsy bir teswiriň alsak-da, onuň esasynda, hökman, haýsy-da bolsa bir simwolik many bar.

Häzir diňe zerdozluk sungatynyň taryhy we onda ulanylýan simwolik şekiller barada durup geçýäris.

Zerdozluk özbek halkynyň giň ýaýran amaly bezeg sungat görnüşi bolup, merkezi Buhara şäheri bolupdyr. Taryhy çeşmeleriň şaýatlyk etmegine görä, onuň ilkinji nusgalary irki orta asyrlara (milady VI – VII asyrlar) degişli bolupdyr.

Zerdozluk sungaty XIX asyryň ahylarynda Buhara emirliginiň paýtagty Buhara şäherinde ösüp başlapdyr. Buharaly meşhur ussalar Ussa Selim, Ussa Alymjan Majidow, Ussa Faýzullo Gaýbullaýewleriň döreden zerdozluk önümleri häzirki günde dünýäniň ençeme muzeýlerinde saklanýar. Özbekistanyň Döwlet sungat muzeýi, Özbekistanyň Halk amaly sungaty muzeýleriniň ekspozisiýalarynyň arasynda hem zerdozluk sungatynyň nusgalary bar.

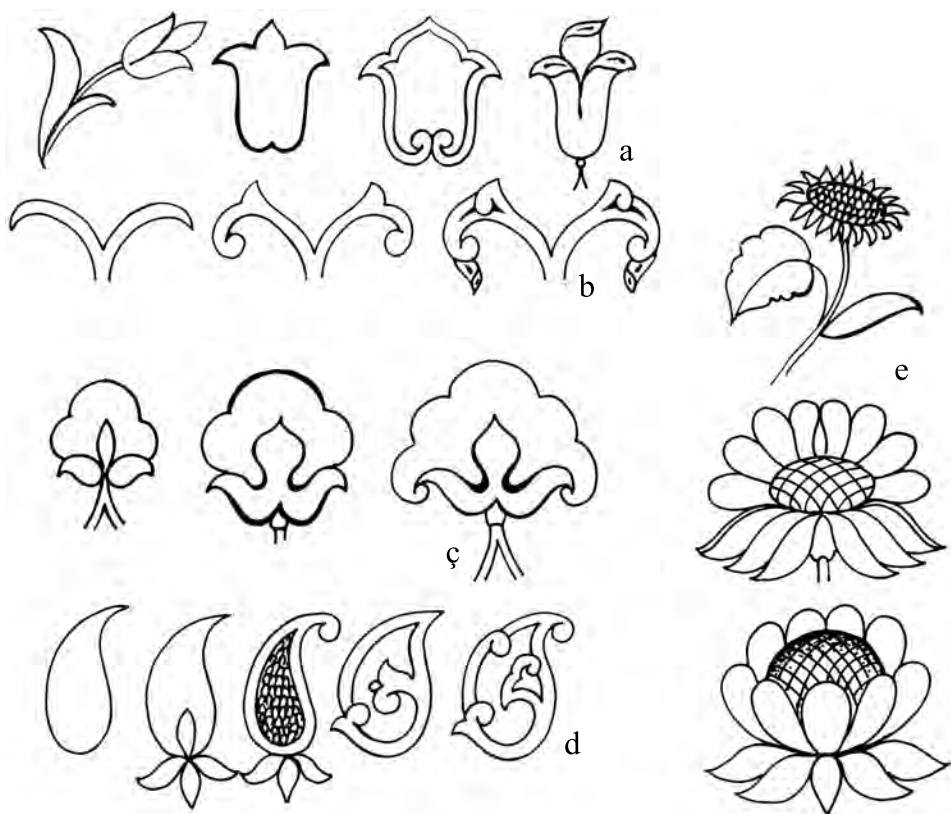
XX asyryň ikinji ýarymynda gelip bu sungat görnüşi ýurdumyzyň başga çäklerinde-de ösüp başlady. Bu günki günde gelin-giýewler, sünnet edilen çagalar, ýubilýarlar, uly üstünlik gazanan sportçylara zerçapan geýdirmek däbe öwrülip barýar.

Zerdozluk sungatynda ulanylýan simwolik şekiller hem adamlaryň durmuşy bilen aýylmaz bagly. Ondaky nagyş elementlerinden badam, üzüm, üzüm buýrasy, pagta, gyrymsy, daragt, dürli şekildäki güller, küýze we ondaky çogdum, zirk çogdumy, günebakar, leýlisaç, pudak we ýaprak ýalylaryň şekilleri stilizasiýalaşdyrylan (çeperleşdirilen) görnüşde ulanylýar.

Amaly bezeg sungatynda, aýratynam, zerdozlukda leýlisaç keşdesi teswiri köp ulanylýar (*20-nji surat*). Çünki ol bagt-ykbal simwoly hasaplanýar. Onuň birmeme süýrüräk şekili – burçuň teswiri bolsa ýaman gözden goramak maksadynda ulanylýar. Nar bolsa boletinligiň, ýagşylygyň simwolik teswiri hökmünde ulanylýar. Iris – asudalyk we ömürbakylyk, tolkun şekilli gül baldagy – baýlyk we boletinlik, şahalar we ýapraklar galkynyşy aňladýar.

20-*nji* surat. Leýlisaç keşdesi. XIX asyryň ikinji ýarymy.

21-nji surat. Tebigy şekilleri çeperleşdirme:
 a) çigildem; b) şaha; ç) pagta; d) badam; e) günebakar.

22-nji surat. Amaly sungatda ulanylýan nagys
 elementleri tebigatdan alynýar.

23-nji surat. Günebakar we badam teswiri ulanylan nagyşly gaýma.
XIX asyr ahyry.

Ýokarda ýatladyp geçilen simwolik şekiller köpräk amaly bezeg sungatynyň zergärlik görnüşinde ulanylýar. Özbekistanyň nagyş simwollary baradaky maglumaty soňky temada dowam etdireris.

Indi öwrenen simwolik şekillerden özbaşdak nagyş kompozisiýa işläň. Kompozisiýany sözene, pelek ýa-da zerdiwara laýyklyk düzüň.

Simwolik many berýän tebigy şekilleri çeperleşdirmek nusgalaryny 21-nji suratdan üns berip synlaň. 21-nji suratdaky günebakaryň we badamyň teswirinden hem kompozisiýanyň özgeçe wariantyny işlemegiň üstünde pikirlenip görüň.

Tapylan simwolik şekillerden sözene üçin nagyş işläň. Sözenäniň fony, ýagny nagyşlar düşürilýän mata goýy reňkde bolmalydygyny unutmaň. Köp ýagdaýlarda gara mata saýlanýar. Şonuň üçin bu wezipäni guaş boýagynda ýerine ýetiren makul.

Gyzlar zerdozluk nusgasy üçin kompozisiýa düzüp, ony özbaşdak ýagdaýda tikip bilerler. Ol kiçijik don, gyýyk, tahýa ýaly onçakly çylşyrymly bolmadyk zatlar bolmagy maksada laýykdyr. Ýadyňyzda saklaň, zerdozluk önümleri oňat hilli, galyň matalara tikilýär. Adatda, mahmal, welýur ýaly materiallar saýlanýar.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Amaly bezeg sungaty nusgalary nähili zatlara düşürilýär?
2. Olaryň nusgalaryna nirelerde duşmak mümkin?
3. Simwolik belgiler we şekiller barada nämeleri ýatda sakladyňyz?

Öý işi:

Öýüňizdäki zatlaryň şekillerini we bezeglerini synlaň, olardaky simwoliklik elementlerini derňäň.

IKINJI ÇÄRÝEK

ÖZBEGISTANYŇ NAGYŞ SIMWOLLARY

Halk amaly sungaty ozaldan adamlaryň durmuşyny bezeýän serişde bolup gelipdir. Gadynda öýler, metjitler, medreseler ynha şu sungat görnüşiniň kömeginde bezelipdir we mahsus reňklerde toýunlara, syrçaly keramik plitalara, owadan reňkli ýüpekleriň kömeginde ýazylypdyr. Häzirki halk ussalary we ökde tikiçiler bu döpleri dowam etdirýärler.

Bezegler we olary döretmegiň özboluşly ulgamy bar. Bu obrazly ulgam özünde ençeme many we mazmunlary şöhlelendirýär. Meselem, keşdeçiligiň sözene, pelek, dorpeç, keşde we jaýnamaz ýaly görnüşleriniň özboluşly maksady we wezipeleri bar. Keşdeler, adatda, uly ölçeglerde tikilipdir we otaglary bezemekde ulanylypdyr. Keşdelerdäki nagyş kompozisiýalary ak ýa-da reňkli mata ýüpekler bilen tikilýär.

Keşdeleriň nagyş elementlerinde haýwan we ösümlük dünýäsiniň simwolik şekilleri we manylary çeperleşdirme bilen ulanylýar.

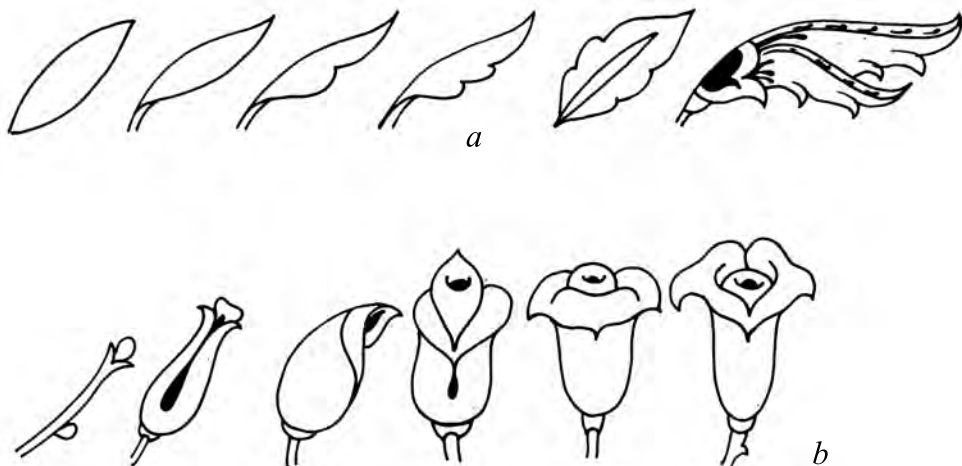
Sözenelerde nagyş elementleri köpräk tegelek şekiline dokalýar. Togalak görnüşlerdäki bezeg elementleri älem bilen adamyň arasyndaky tebigy baglylygy aňladýar. Olaryň kompozisiýasynda ösümlük şekilli nagyş elementleri hem goşulan ýagdaýda ulanylýar.

Onuň içki böleginde bezeg wezipesini ýerine ýetirýän zerdiwar we peleklerde-de esasan tegelek şeklindäki nagyşlar ulanylýar.

Özbekistanyň amaly bezeg sungatynda ýönekeýleşdirmegiň we çeperleşdirmegiň hasabyna dürli tebigy şekilleriň nagyş elementleri hökmünde ulanylmagynda-da özboluşly simwolik many bar. Meselem, nagyşda pagta elementiniň ulanylmagy şu ekininiň milli buýsanç hökmünde wasp edilşini aňladýar. Şu sebäpli-de özbek keramik önümleriniň iň gadyrlysy hut pagta gülli çäýnek-käse, gap-çanaklardan ybaratdyr. Nagyş elementlerinde nar, alma, bugdaý, üzüm we onuň ýapragy, janly jandarlaryň teswirleri – goçuň şahy, horazyň täji we başga teswirler hem çeperleşdirilmek bilen amaly bezeg sungatynda ulanylýar. Şonuň ýaly-da, amaly sungatda ulanylýan başga mysallary hem görkezmek mümkin. Meselem: nar – boletinlik simwoly; naryň güli – küzegärçilikde, misgärlikde, keşdeçilikde, dokmaçylykda, nakgaşlykda köp ulanylýar; badam – bagt-ykbal simwoly; zirk güli – örän owadan ýaprakly gül, Orta Aziýa nagyşlarynda gadymdan eždatlarymyz tarapyndan asudalyk we ömürbakylyk simwoly hökmünde ulanylyp gelinýär. Kepderi – parahatçylyk we asudalyk, aýgül – bagt-ykbal simwoly.

Gül, şaha, daragt ýaly islimi nagyşlar simwolik manylary özünde jemläpdir. Meselem, güllän bag simwoly – durmuşyň gözelligi, bagt, boletinlik ýaly sypatlara baglanypdyr. Tolkunly ösümlük baldagy – dyngysyz döredijilik we tebigatyň terligi, tolkunlar – gazaply durmuş akymy, gül bolsa ýagty älem gözelligi ýaly simwolik manylary aňladýar.

Aşakda ýönekeý tebigy şekilleriň çeperleşdirilişi suratlandyrylan.

25-nji surat. Nagyş elementleri. a) ýaprak; b) gunça.

Nakgaşlykda gunça elementi hem köp ulanylýar (23-nji surat). Ol durmuşyň dowamlylygyny, eždatlaryň ornuny nesilleriň eýeleýändiklerini aňladýar. Çigildem hem bahar, ýaşlyk we joşgunlyk alamaty hökmünde köp ulanylýan element hasaplanýar (21-nji a surat). Tebigatdan alnan ýaprak hem nagyş kompozisiýasynyň üstüni ýetirýän we onuň täsirlilikini artdyran element hökmünde köp ulanylýar. Ýapraklaryň tebigy görnüşini çeperleşdirilen wariantlary esasynda ýönekeý we çylşyrymly ýapraklar oýlap tapylypdyr. Olar şaýaprak, goşayaprak, köpýaprak, çar ýaprak (dört ýaprakly nagyş elementi) diýlip atlandyrylýar.

Özbegistanyň amaly bezeg sungatynda ulanylýan nagyş simwollary, olaryň tebigy şekili we çeperleşdirme barada düşüňjä eýe bolduňyz. Indi özünüz üçin tanyş bolan tebigy materiallary çeperleşdirmek arkaly nagyş elementlerini çyzyň.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Stilizasiýa näme?
2. Nagyş elementlerini çeperleşdirmegiň kömeginde alnanda nämä esaslanýlýar?
3. Çeperleşdirilen tebigy şekiller nähili simwolik many berýär?
4. Siz ýene nähili tebigy şekilleri çeperleşdirip nagyş elementlerini alan bolardyňyz? Şu hakda pikirleniň.

Öý işi:

Özbaşdak nagyş kompozisiýasyny düzüň we ony reňkde ýerine ýetiriň.

AMALY BEZEG SUNGATYNYŇ OBRAZLY ULGAMY

Nagyş nusgalarynda ulanylýan dürli geometrik şekilleriň hem simwolik manylary bar. Dörtburçluk ynam manysyny aňladýar. Bir-birine atanaklaýyn tikilmegi, dokalmagy we çyzyklylygy kerpiçden gurlan ymaratyň berkligi, onda adamlaryň arkaýyn ýaşamagy manysyny aňladýar. Şonuň üçin nagyşda güller, ýollar – islimi elementler, garihde ulanylýan geometrik şekiller bir-biri bilen atanaklaşdyryp, garyşdyryp suratlandyrylýar. Sebäbi, adamlaryň durmuşy bir-biri bilen bagly: bir planeta, bir ýurt, bir mekdep, bir synp, bir gurama, bir maşgalada ýaşayar, zähmet çekýär, okaýar.

Nakgaşlyk sungatynda dört tarapy deň dörtburçluk kwadrat (latynça “quadrates”, arapça “murabba”) – ebedilik, ýagtylyk; romb – ene-Ýer;

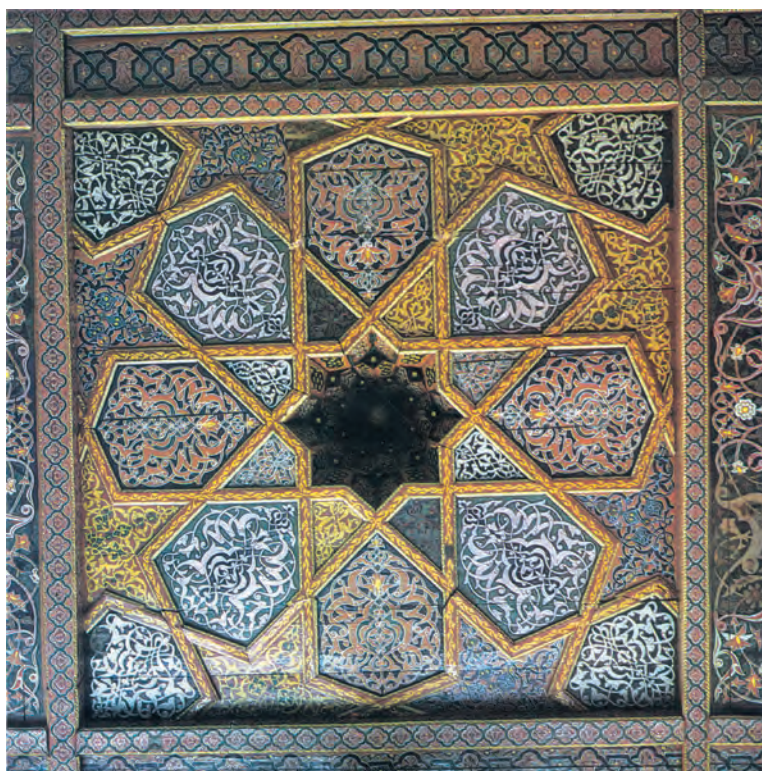

24-nji surat. Fergana nagşy. Kokant. XIX asyryň başy.

bäş gyraňly ýyldyz – dünýäniň geçip gidýänligi; gün – durmuş simwoly; bulut, ot – ýeňijilik simwoly; töwerek – bagt, adamlary ýowuz niýetlerden gaýtarmak; ýarym aý (aýgül), Humaý guşy – bagt-ykbal; täze çykan aý – musulmanlyk simwoly; burç – ýaman gözden goramak; alma – muhabbet; bilbil – wepalylyk; ak kepderi – parahatçylyk; baýguş – hüşgärlik; tilki – mekirlilik; şir – mertlik, edermenlik; keyik – näziklik, gözellig, goragsyzlygy aňladýar.

Halk amaly bezeg sungatynda ulanylýan reňkler hem özboluşly many-mazmuna eýe. Gara – matam, sary – aýrallyk, ak – tämizlik, arassalyk, ýagtylyk, bagt; mawy – ýokary ygtykat; gök – mawy asman, parahatçylyk; gyzyl – ýeňiş, şatlyk we şadyýanlyk; ýaşyl – ene-tebigaty aňladýar.

Amaly bezeg sungatynda ulanylýan simwolik şekiller we olaryň manysy adamlaryň durmuşy ýaly taryhy we reňbe-reň, adamlaryň durmuşy bilen bagly. Adamlaryň durmuşy, durmuş terzi, ýerli şerti dürlüçe bolanlygy üçin amaly sungatda ulanylýan simwolik şekiller, reňk we teswir usullary hem dürlüçe

25-nji surat. Hywa nagşy. XIX asyryň birinji yarmi.

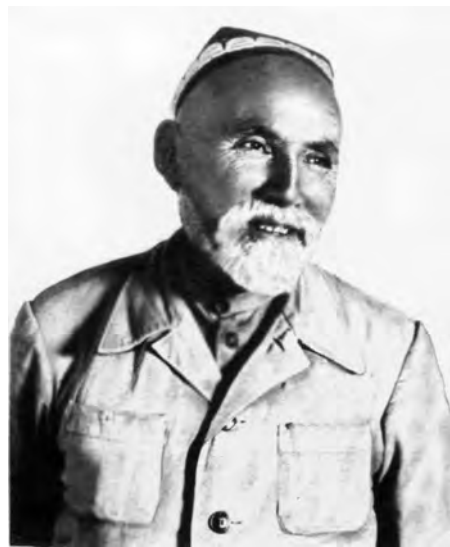
26-njy surat. Daşkent nagşy. XX asyryň birinji yarmi.

bolýar. Mysal üçin, nakgaşlyk sungatynda Fergana, Hywa we Daşkent nagyş mekdepleri bar. Olarda özbek halk amaly bezeg sungatynyň aýratynlyklary bilen birlikde ýerli özboluşlylyk bar.

Bu mekdepleriň kompozisiýa stili we reňk bermekdäki özboluşlylygynda Fergana mekdebiniň nagyşlarynda gyalary owadan edip aýlanan, reňkler bolsa gyzyl we ýaşyl reňkleriniň doýgun öwüşginleri bilen boýalýar. Horezmde bolsa ussa suratkeşler nagyşyň üstüni nowda-ýol we gunça, şonuň ýaly-da, geometrik nagyşlar bilen dolduryp, esasan, mawy reňkli reňkler bilen nagyş kompozisiýalaryny döredýärler. Daşkent mekdebiniň nagyşlarynda reňkler koloritiniň gutarnyklylygy, nagyş elementleri, aýratynam, güller, ýapraklara mähir bilen timarlamak arkaly olaryň täsiriligi üpjün edilýär. Olar birmeňzeş reňkleriň dürli öwüşginlerini ulanmaga köpräk üns berýärler.

Daşkent nakgaşlyk mekdebiniň şekillenmeginde we ösüşinde Ýakubjan Raufow, Toir Tohtahojaýew, Jalil Hakimow, Anwar Ilhamow ýaly nakgaşlar, Taşpolat Arslankulow, Mahmyt Usmanow, Artyk Faýzullaýew ýaly genç ýa agaç haşamçylarynyň hyzmaty uly bolupdyr.

Taşpolat Arslankulow (1882 – 1962) (27-nji surat). *Genç haşamçysy. Özbekistanyň halk hudožnigi (1944), Döwlet baýragynyň laureaty (1948), birnäçe orden we medallar bilen sylaglanan. Ençeme medeni-durmuş we administratiw binalary, şol sanda, XX asyryň başynda hususy öýleri, Özbek drama teatryny, Alyşir Nowaýy adyndaky Döwlet opera we balet akademik*

27-nji surat. Haşamçy Ussa
Taşpolat Arslankulow.

Uly teatrynyň binalaryny bezemäge gatnaşypdyr.

Hywa nakgaşlyk mekdebinde bolsa Ata Pälwanow, Abdulla Baltaýew, Rozimat Maşaripow, Adambaý Yakubowlar öz eserleri bilen baý medeni miras galdyrypdyrlar.

Fergana nakgaşlyk mekdebiniň wekilleriniň döredijiliginde ýokarda agzalan özboluşlylykdan daşary, Daşkent we Hywa nakgaşlyk mekdepleriniň däplerini ulanylýan ýagdaýlary-da duşýar. Saidmahmyt Narkoziýew, Abdugani Abdullaýew, Askar Akbarow, Kadyrjan Haýdarow ýaly ussalar diňe bir

Özbekistanda дәл, еýsem даşары ýurtlarda hem өзleriniñ сеýрек sungatlaryny görkezипdirler.

Buharaly Ussa Şirin Muradow, samarkantly Ussa Kuli Jalilow, Ussa Şamsiddin Jalilowlar ýurdumyzdaky еңгеме medeni-magaryf binalarynyñ gurluşygynda gatnaşan meşhur nakgaş, геңç we агаç haşamçylaryn-dandyр.

Ussa Şirin Muradow (28-nji surat) (1879 – 1957). Buhara şäherinde геңç haşamçы ussanyñ maşgalasynda doglupdyр. Özbekistan Ylymlar akademiýasynyñ hormatly agzasy (1943), Döwlet baýragynyñ laureaty (1948), bir näçe orden we medallar bilen sylaglanan. Buharadaky, Samarkantdaky gadymy arhitektura ýadygärliklerini abatlamakda, Buharadaky Sitorai Mohi-Hosa, Daşkentdäki Mukymy adyndaky sazly drama teatry, Nowaýy adyndaky Döwlet opera we balet akademik Uly teatrynyñ binasynyñ gurluşygynda gatnaşypdyр.

28-nji surat. Haşamçы Ussa Şirin Muradow.

Kadyrjan Haýdarow (29-njy surat) (1899 – 1983). Kokant şäherinde doglan. Özbekistanyñ halk hudožnigi, döwlet baýraklarynyñ laureaty. Eserleri Özbekistan taryhy muzeyinde, halk amaly sungaty muzeyinde saklanýar. Ol Taryh muzeýi, Özbekistanyñ Çeper akademiýasynyñ sergi zalynyñ haşamly gapylaryny işläpdir.

Özbekistan halk amaly sungatynda ulanylýan nagyş elementleri, olaryñ tebigy we çeperleşdirilen wariantlary, nagyş elementleriniñ simwolik belgisi we mazmuny barada düşünjä, amaly sungat ussalary – nakgaşlar, геңç we агаç haşamçylary barada maglumata eýe bolduñyz. Alan täsirleriñiz, eýelän bilimleriñiz esasynda özbaşdak ýagdaýda nagyş kompozisiýasyny düzüñ. Onuñ şeklini (tegelek, kwadrat, ýol içinde) islendikçe

29-njy surat. Ussa агаç haşamçыsы Kadyрjan Haýdarow.

30-njy surat. Kadyrjan Haýdarow
mekdebiniň dowamçysy,
Özbeğistanyň halk ussasy,
Özbeğistanyň Gahrymany Abduğani
Abdullaýew.

alyp bilersiňiz. Nagyş kompozisiýasynda simwolik şekiller, reňkleriň bir-birine proporsional bolmagyna üns beriň.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Özbeğistan halk amaly bezeg sungaty önümlerini bezemekde nähili tebigy şekiller ulanylýar?

2. Halk amaly bezeg sungatynda ulanylýan şekilleriň we reňkleriň simwolik manylaryny düşündirip beriň.

3. Özbeğistan halk amaly bezeg sungatynyň genç we agaç haşamçylygy, nakgaşlyk görnüşlerinde nähili mekdepler bar?

4. Halk ussalary abatlan we gurluşygynda gatnaşan haýsy arhitektura ýadygärliklerini bilýärsiňiz?

Öý işi:

Özüňiz nagyş kompozisiýasyny düzüň.

AMALY BEZEG SUNGATYNYDA ŞEKIL WE MAZMUN

Özbek halk amaly bezeg sungaty ilki bilen şekil we mazmun proporsionallygy bilen gözeldir. Bu proporsionallygy genç we agaç haşamçylygynda, çeper küzegärçilikde, amaly sungatyň başga görnüşlerinde görüp biliris.

Şekil we mazmun proporsionallygy, aýratynam, çeper küzegärçilikde, grawirlemekde, misgärlikde aýratyn ähmiýete eýedir. Näme üçin humlar hut laýdan taýýarlanýandygy bara oýlap görüpdiňizmi? Näme üçin oňa ýörite

31-nji surat. Özbekistanyň çeper küýzegärçiligi nusgalary.

a) Samarkant; b) Riştan, Gurumsaraý; ç) Hywa.

toprakdan laý garyp, ondan toýun önüm taýýarlaýança mälum tehnologik prosesler ýerine ýetirilýär? Näme üçin küýzäniň konstruktiv gurluşy şu görnüşde çözülipdir? Olar hem şekil taýdan dürli-dürli ahyry? Bu dürli-dürlülük, ilki bilen, olaryň funksiýasyndan gelip çykýar.

Küýzeler gündelik durmuşyň iň gadymy önümleri hasaplanýar. Gadymy küýze önümleriniň galyndylary Özbekistanyň Toprakgala, Halçaýan, Bolalikdepe ýaly taryhy ýerlerinde alnyp barylýan arheologik gazuwlar netijesinde tapylypdyr. Olaryň käbirleri mundan münň ýyllar öň ýasalypdyr. Diýmek, küýzegärçilik önümleriniň bize mälum bolan şekili münň ýyllaryň dowamynda timarlanylýpdyr.

Olar ata-enelerimiziň ýokary çeper ussatlygyny delillendirýär.

Küýze önümlerinden ata-enelerimiz suw, şerbet, däne önümlerini, ýag saklamak üçin peýdalanypdyrlar. Olar nähili materialdan (laý, agaç, demir, daş) taýýarlanandygyna seretmezden ulanmak üçin amatlylygy bilen bir hatarda estetik görnüşlerine-de aýratyn üns beripdirler. Şonuň üçin hem küýzegärçilik amaly sungat ugurlaryndan biri hasaplanýar. Indi bolsa häzirkizaman tehnika we tehnologiýalar bu wezipeler üçin amatly gaplary öndürýändigini sebäpli küýzegärçilige, ilki bilen, sungat görnüşi hökmünde garalýar. Özbekistanyň küýzegärçilik sungaty özüniň umumylygy bilen, onuň dürli mekdepleriniň özboluşlylygy bilen hem gözeldir. Riştan, Gurumsaraý we Hanka ussalary mawy, ýaşyl reňkli islami nagyşlar bilen, Daşkent, Şährisebz, Gijduwan we Samarkant

32-nji surat. Riştanly küzgegärler dinastiýasynyň ýedinji nesil wekili Firdaws Ýusupow.

33-nji surat. Bahodir Jalolov. Özbekistan halk ussasi Muhiddin Rahimov.

ussalary bolsa gyzyl, sary we gyrgyzyrenk öwüşginli işleri bilen meşhurdyrlar (31-nji a, b, ç suratlar). Küzgegärçilik sungatynda amaly şekilleriň simwolik many berýän çeperleşdirilen şekilleri hem ulanylýar.

Özbekistan küzgegärçilik sungatynda hywaly Raimberdi Mätçanow, daşkentli Turab Şeraliýew, Muhiddin Rahimow, Akbar Rahimow, riştanly Rustam Usmanow, Muzaffar Saidow, Şarofiddin Ýusupow, samarkantly Mahkam Oblakulow, Abduraim Muhtarow, Uba obasyndan Hemra Rahimowlar ýokary çeper derejedäki küzgegärçilik eserlerini döredipdirler. Özbekistan küzgegärleriniň ussatlygy barada legendalar, ertekiler dokalan, olar esasynda filmler döredilen («Ýedinji jyn» filmi ýada salyň).

Muhiddin Rahimow (1903 – 1988) (33-nji surat) daşkentli meşhur ussa küzgegär, Özbekistanyň halk hudožnigi, sungatşynaslyk ylymlarynyň kandidaty, Döwlet baýragy laureaty, orden we medallar bilen sylaglanan. Buharadaky, Samarkantdaky taryhy-arhitektura ýadygärliklerini abatlamaga gatnaşypdyr. Eserleri dünýäniň ençeme muzeýlerinde saklanýar. Onuň işini ogly – Özbekistanyň halk hudožnigi Akbar Rahimow we agtygy Alyşir Rahimowlar dowam etdirýärler.

Şekil we mazmun proporsionallygyny amaly sungatyň grawirleme görnüşinde hem görmek mümkin. Halk ussalary tarapyndan işlenen çäýnek, mis kúýze, kumgan, kündük ýaly önümler oýma

nagyş bilen haşamlanan. Özbekistan misgärlik sungatynyň Daşkent, Fergana, Samarkant, Horezm, Şährisebz mekdepleri bar.

34-nji surat. Zergärlik önümlerinden nusgalar.

Şekil we mazmun proporsionallygy, onda dürli simwolik şekilleri näzik görnüşlerde ulanylyşyny gawirleme, zergärlik sungatynda hem görmek mümkin (34-nji surat).

Amaly sapagy başlamazdan öň kitapda berlen, özüňiz durmuşda duşan, başga kitap we žurnallarda gören amaly sungat önümleriniň gurluşyny ýada salyň. Siz olara nähili goşmaça girizip biljekdigiňiz barada pikir ýörediň. Soň amaly işe girişip bilersiňiz.

35-nji a surat. Kündük. Kokant.
1976-njy ýyl.

35-nji b surat. Kündük. Samarkant.
XVII asyryň ahyry.

Döretjek bolýan zadyňzyň şeklini gowuja oýlap görüň we onuň wariantlaryny kagyza şekillendiriň. Mysal üçin, güldänyň wezipesini ýerine ýetirýän wazanyň şekili anyklananda ony nähili güllere niýetlenendigi hasaba alynýar. Eger ol 3 – 5 sany gwozdikany salyp goýmak üçin niýetlenen bolsa, onuň şekili gwosdika laýyklykda, ýokary bölegi süýri, agzy inçe bolany maksada laýykdyr. Diňe şonda ol gwozdika bilen bitewi täsinlige eýe bolýar. Tersine, baldagy kelte, dagynyk halyndaky güller üçin ýasy şekilli görnüş laýyk gelýär.

Ikinji topar okuwçylary aşaky synplarda öwrenen nagyş kompozisiýalaryndan döredijilikli peýdalanmak bilen gutujyk üçin nagyş kompozisiýasyny işlemegi mümkin. Ýumşuň manysy, ýönelişi boýunça mugallymyňzyň görkezmelerine amal edýärsiňiz.

Iki wariantdaky hem ýumuşlary özbaşdak ýagdaýda dowam etdirýärsiňiz, ýagny küýze guransoň, onuň daşyna akwarel, gwaş we tempera reňklerinde bezäp, çeper işleýärsiňiz. Gutujygyň üstüne laýyklykda düşürilen nagyş kompozisiýasy reňk bilen işlenensoň, birnäçe gezek laklanýar. Olaryň ikisi-de kiçi sungat eseri hökmünde mekdep muzeyinde saklanmagy ýa-da sowgat hökmünde gowşurylmagy mümkin.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Küýzegärçilik sungaty nusgalarynyň taryhy we häzirki zaman funksiyalarynyň arasynda nähili umumylyk we tapawutlar bar?
2. Özbekistan küýzegärçilik sungatynda nähili ýönelişler (merkezler) bar? Olaryň özboluşlylygyny näme bilen düşündirmek mümkin?
3. Özbekistanyň meşhur küýzegärlerinden, misgärlerinden kimleri bilýärsiňiz?

Öý işi:

Öýüňizde bar bolan amaly sungat önümleriniň şekilini we çeper bezegini derňäň we synpdaşlaryňyza aýdyp beriň.

DIZAÝN SUNGATY

Önümleriň taslamalaryny döredýän hünärmenlere dizaýn ussalary, dizaýn suratçylary ýa-da gysgaça dizaýnerler diýýärler. Dizaýnerlik sungaty gadyndan bar bolup, ösüp gelipdir, ýöne XX asyryň 20 – 30-njy ýyllaryndan «dizaýn» termini dolanyşyga girizilipdir. Ol iňlisçe söz bolup, «çyzgy», «taslama», «surat» manylaryny aňladýar. Dizaýn mahsus iş görnüşi, önümleriň gurluşygy, gurluşygyny öwrenýän we olary çeper taslamalaýan sungat ugry. Dizaýner döredilýän önüme adamlaryň talabyndan, döwrüň ösüşinden we tehnologiýasyndan peýdalanyp amatly, sada, pugta, arzan we gözəl önümler nusgasyny döretmek sungaty nazarda tutulýar. Bu günki günde awtomobilleriň täze modelleri, mebel, gap-çanak, dürli stanok we başga önümleriň şekillerinden çekip, gündelik durmuşda, käte üns berilmeyän, ýönekeý konfet kagyzlary, markalar, aýakgaba ýapypdyrylýan ýönekeý etiketkalar, her bir önümiň tutawajdyr onuň üstüniň işlenişi, saýlanan reňki, ulanylan çig maly – hemmesi dizaýner zähmetiniň önümidir. Suratçy dizaýner önümi nirede we nähili ulanylyşyny bilmeli, şuna

36-njy surat. Lybas dizaýny. “LALI” kolleksiyasyndan.

37-nji a surat. Otag interýeriniň dizaýny.

37-nji b surat. Landşaft dizaýny.

37-nji ç surat. Landşaft dizaýny. Maket.

garap önümiň şkilini, onuň ölçeglerini, materialyny saýlamaly. Şonuň üçin hem dizaýner taslamaçy, psiholog, inžener, sosiolog, ykdysatçylaryň ugruny düşünmeli, bazaryň ýagdaýyny gowy bilmeli, döreden her bir önümi bäsleşip bilýän bolmagyny üpjün etmelidir.

Dizaýn – senagat önümçiligi bilen bagly. Senagatda bolsa birbada köp önümler öndürilýär. Ol köpçülige – erkege we aýala, ýaşdyr garra, gullukça we işçä ýakmaly, makul bolmalydyr. Bu bolsa synjylyk, gözleg, talaby öwrenmek arkaly gazanylýar. Dizaýn sungaty önümçilik ugurlaryna

38-nji a surat. Lybas dizaýnynyň reňkli çözüdiniň garalamasy.

38-nji b surat. Awtomobil dizaýny.

laýyklykda dürli ýönelişlerde bolýar. Binagärçilikde, aýratynam, onuň mümkinçilikleri her taraplaýyn görünýär: interýer dizaýny, eksterýer dizaýny, landşaft dizaýny ýalylardyr.

Ýurdumyzda stanoklara, transport serişdelerine, gündelik durmuş önümlerine bolan talap we islegleri ylmy esasynda öwrenmek meselesi 1960-njy ýyllardan başlanypdyr. Iri kärhanalaryň ýanynda taslamaçy toparlar açyldy, ýörite taslama institutlary işe girizildi. Garaşsyzlyk gazanylandan soň respublikamyzda hem dizaýnerler ýörite ýokary we ýörite orta okuw jaýlarynda taýýarlanyp başlandy.

Bu günki günde Respublikamyzda dizaýn sungaty özünüň täze ösüşini başyndan geçirýär. Ýurdumyz dünýä taýýar senagat önümleri bilen çykýan döwlete öwrülýär. Täze-täze maşynlar, stanoklar we başga senagat harytlarynyň dünýä bazarlaryna çykyp başlandygy şonuň delilidir, çünki dizaýn üstünligi ösüşiň nyşany, zamanyň aýnasydyr.

Dizaýn sungaty barada maglumata eýe bolansoň, amaly döredijilikli işe girişip bilersiňiz. Gyzyklanmaňyza lybas dizaýny hem-de awtomobil dizaýny boýunça işlemek teklip edilýär.

39-njy a surat. Çemen elementli lybasnyň dizaýny.

39-njy b surat. Kebelek elementli lybasnyň dizaýny.

Otagy dizaýn sungaty talaby esasynda enjamlaşdyrmak, bu maşka geçmezden öň esasy taglymy, nämä niýetlenendigini anyklap almakdan başlanýar. Meselem, özüňiz ýaşayan öýdäki otaglary synlaň, dostlaryňyzyň otaglaryny ýada salyň, myhmanhana, dershana, gelniň otagynyň bezelişini we enjamlaryny deňşdiriň. Eger üns berseňiz, her bir otag özüniň ýerine ýetirýän wezipesine garap dürlüçe bezelen we enjamlaşdyrylan.

Size teklipe edilýän ýumuş wariantlaryndan biri otag dizaýny, lybas dizaýny, awtomobil dizaýny boýunça birnäçe eskizleri işläp alanson, taglymy galamda teswirini işläp bolandan soň reňk bermäge geçip bilersiňiz.

Häzirki zaman dizaýn sungatynda lybas dizaýny özüniň şekillendiriş-aňladyjy serişdeleriniň baýlygy bilen tapawutlanýar. Sebäbi, lybas dizaýny şekil, reňk, reňbe-reňligi bilen dizaýnere giň mümkinçilikleri döredýär. Lybas dizaýny taslamasyny döredýän dizaýner suratçy ýaly eskizler, garalamalar işläp, kompozisiýanyň (38-nji a surat) hem-de simwolik aňlatma serişdelerinden peýdalanmak wariantlaryny ulanmagy mümkin. 39-njy a, b suratlarda çemene hem-de kebelege meňzedilen lybas eskizleri suratlandyrylan.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. «Dizaýn» termininiň leksiki mazmuny we manysy nämede?
2. Dizaýn sungaty nähili sungat we ol haçan peýda bolupdyr?
3. Lybas dizaýny diýende nämeler barada oýlaýarsyňyz?
4. Özbegistanda dizaýn sungaty haçandan ösüp başlady?

Öý işi:

Gyzyklanmaňyza laýyk ýönelişdäki zadyň dizaýnynyň eskizini işläň.

ÜÇÜNJI ÇÄRÝEK

ÖZBEGISTANYŇ ARHITEKTURA ÝADYGÄRLIKLERI

Binagärçilik – adamyň her günki durmuşyndan aýrylmaz sungatdyr. Binagärçilik hem sungatyň başga görnüşleri ýaly döwlet taryhy, medeni-ruhy ýagdaýyny özünde şöhlelendirýär, halkyň durmuş terzini, estetik garaýyşlaryny göwrümlü şekillerde ýüze çykarýar. Şonuň üçin bu sungat hakly ýagdaýda taryhy wakalaryň ýyl ýazgysy, döwrüň aýnasy hökmünde ykrar edilýär.

Özbekistanyň zemini arhitektura ýadygärliklerine baý ýulke. Bu ýerde örän gadym zamanlardan başlap binagärçilik sungaty ösüp gelipdir. Ilki adamlar gowaklarda ýaşamak bilen birlikde ýeriň üstüne-de ýaşayş jaýlaryny gurup başlapdyrlar. Laýdan we dürli şekildäki çig kerpiçden peýdalanyp jaýlar gurupdyrlar, binanyň diwarlaryny, pollary suwapdyrlar we reňk berip otaglary bezäpdirler. Neolit (mil. öň. 6-4 -nji müňýyllyklar) döwrüniň soňuna gelip Özbekistanyň çäginde korgandepeler gurluşygy esasynda şäherler we şäher-döwletler barha ösüpdir. Şu şäher-döwletlerde binagärçilik toplumlary döredildi.

Özbekistan binagärçiliginiň antik we irki feodalizm döwürleri hem arhitektura ýadygärliklerine baý bolupdyr. Bu döwürde täze arhitektura taglymlary peýda bolup, iri binagärçilik toplumlary, tematik suratçylyk kompozisiýalary, mahabatly heykeltaraşlyk eserleri döredildi. Feodallaryň gala-berkitmeleri, baý aristokratlaryň şäherdäki we şäheriň daşarsyndaky öşkleri emele geldi. Şol döwür binagärçiliginiň özboluşly taraplary gala-berkitmeler – köşkler gurluşygynda duýarly boldy. Bu gala-berkitmeler öňki

çeper-medeni merkezlerden ep-esli çetde bolup, esasan, daýhan-feodallaryň ýaşayyş jaýlary hökmünde peýda bolupdyr. Bu galalar berk diwarlar bilen gurşalypdyr. Şu gala-berkitmeleriň daşynda soňluk bilen ýaşayyş jaýlary, bazarlar peýda bolup başlapdyr. Wagtyň geçmegi bilen ynha şu ýerler hem galyň diwarlar bilen gurşalyp başlanypdyr.

Özbekistan binagärçilik sungatynyň täze basgançagy ösen feodalizm döwrüne dogry gelýär. Binagärçilikde täze tipdäki binalar, döredijilikli taglymlar döräpdir. Şäher durmuşy rabata göçýär. Şol ýerde köp adamly bazarlar peýda bolupdyr. Söwda hatarlarynyň ýakynynda bolsa hünärmentler obşinalary şekillenip başlapdyr. Şäherde we ondan daşarda jemgyýetçilik binalary we ýaşayyş jaýlary köp gurlupdyr. Bu gurluşyklarda ýuwaş-ýuwaşdan yslam dini bilen bagly binagärçilik şäher keşbini kesgitlemekde möhüm orun tutup başlapdyr. Metjit gurluşygy başga dinler bilen bagly dini binalar gurluşygy çäklendirilip başlapdyr. Şol döwürde metjit tipleri emele gelip, juma metjit we güzer metjidi hem-de şäherden çetki namazgähler gurlupdyr. Namazgähe çykmak üçin minara işlenmegi-de şol döwrüň önümidir. Okuw dergähleri – medreseler gurluşygy hem janlanyp başlapdyr. Hanagahlar aýratyn metjit-medreselerde, olaryň ýakynynda gurlupdyr. Şeýle hanagahlar Samarkantda, Buharada köp duşýar. Söwda çatryklarynda Çarsu söwda gümmeleri, şäher derwezeleriniň önünde kerwensaraýlar hem-de şäher we ondan daşarda kümmetler gurluşygy şol döwrüň binagärçiliginiň özboluşly täze ýönelişleriniň önümidir. Aýratynam, kümmetleriň gurluşygynda bezeg sungatynyň gazananlary öz beýany tapdy. Uçly tyrkyldatgyçlar hem binagärçilik sungatynyň özgerişlerini kesgitleýär. Minara gurluşygy hem däbe öwrülip başlaýar.

Emir Temur we Temuriler döwründe binagärçilik sungaty örän ösdi. Bu döwürde binagärçilikde birinji gezek emele gelen iri we çylşyrymly binagärçilik toplumlary möhüm orny eýeleýär. Binagärçilik ýadygärliklerini reňkli plitalar bilen baýamagy uly çeper-estetik ähmiýete eýe boldy. Elbetde, reňkli bezeg Orta Aziýa binagärçiliginde öňem bolan, ýöne XIV asyra gelip bina içki we, aýratynam, daşky timarynda bu stil aýratyn orny eýeläp başlady. Syrçaly toýun tagtalardan işlenen reňkli plitalar XIV asyryň ahyryndan giň ýaýrady. Emir Temur diňe bir öz ene şäheri Keş we paýtagty Samarkantda däl, eýsem öz garamagyndaky ýerlerde-de ajaýyp binalary gurdurdy.

Emir Temur we Temuriler döwri binagärçiligini Şahizinda arhitektura

40-njy surat. Samarkant. Şahizinda kümmeti.

ansamblysyz göz önüne getirip bolmaýar. Legendar Afrasiýab eteginde ýerleşen bu toplum XI – XII asyrlarda bar bolan kümmetleriň ornuna gurlupdyr. Bu ýer musulmanlara çenli-de mukaddes seždegäh bolupdyr. Rowáýatlara görä bu ýerde keramatly Kusam ibn Apbas kümmeti bolup, göýä ol şu ýerde direlip ýer astyna girip giden we ahyrete çenli şol ýerde ýaşamagy karar edipdir.

«Şahizinda» – «diri şa» ady şu ýerden alnan. Häzirki Şahizinda toplumynyň görnüşi XIV – XV asyrlaryň birinji ýarymynda şekillenen. Ol 1434-1435-nji ýyllarda Mürze Ulugbek tarapyndan gurdurylan portal bilen başlanýar. Ulugbek döwründe arhitektura sungatda eňçeme seýrek ýadygärlikler gurulýar. Ulugbek medresesi, obserwatoriýa şolara degişlidir. Ulugbek obserwatoriýasy üç etažly bolup, içki bölegi suratlar bilen bezelen. Onda tebigatyň peýzažlary giň orny eýeläpdir.

Şeýbanylar döwründe Buhara Merkezi Aziýanyň iri şäherlerinden birine öwrülýär. Şäherde Temuriler döwründe gurlan binalara meňzeş ajaýyp binalar gurulýar. Portallary bir-birine garadyp gurlan goşa medreseler guruldy. Buharadaky merkezi ansamblardan Kelan Juma metjidi we Mir Arap medresesi hem şu stilde guruldy. Imangulyhan hyzmatynda bolan Ýalaňtoş atly emeldar Samarkantdaky uly gurluşyklara howandarlyk edýär.

Onuň serişdeleriniň hasabyna Registan meýdany doly şekillenýär. Ol öň gurlan Ulugbek medresesiniň garşysyna mahabatly Şirdar we onuň ýanyna Tillakori medreselerini gurdurýar. Şirdar medresesiniň portaly şekillendiriş we amaly sungaty hem-de hatdatlygy nusgalary bilen bezelen. XIV asyrdan Buharanyň golaýyndaky Çar-Bekr toplumu, Daşkentdäki Gögeldaş medresesi gurlan.

XVIII asyryň ahyry – XIX asyryň başlarynda Hywanyň meşhur ýadygärlikleri özüniň tamamlanan görnüşine eýe bolýar. Derwezeler, kerwensaraýlar we medreseler hasabyna şäheriň görki açylýar. Pahlawan Mahmyt kümmeti, Daş Howly ýaly ýadygärlikler bu günki günde bezegliligi hem-de gözelligi bilen adamlary haýran galdyrýar. Islamhoja minarasy şäheriň ajaýyp binagärçilik ýadygärligi hasaplanýar.

Horezm döwleti miladydan öňki IV asyrdan başlap öz ösüşiniň täze basgançagyna göterilip başlaýar we mil. öň. II – I asyrlarda bolsa özüniň gülläp ösen döwrüni başyndan geçirýär. Toprakgala şol döwrüň möhüm ýadygär-ligidir. Gala galyň diwar bilen aýlap gurşalan. Galadaky köşk we ybadathanalar bezege baý we ajaýyp edip gurlan bolup, ony bezände suratçylyk we heýkeltaraşlyk sungatyndan peýdalanylýpdyr.

Ösen feodalizm döwrüniň seýrek ýadygärligi Samanylar kümmetidir (41-nji surat). Bu kümmet hakly ýagdaýda dünýä binagärçilik sungatynyň seýrek ýadygärligi hasaplanyp, ilki özüniň sada we gurluşynyň anyklygy, gatnaşyklarynyň iňňän proporsionallygy we arhitektura şekil diwarynyň örän nepis edilip bir-biri bilen utgaşdyrylandygy bilen tapawutlanýar. Kümmetiň esasy kwadrat bolup (7,20 × 7,20), dört tarapynda arkli gapy bar. Kümmet daşky tarapdan ýokary birneme daralyp barýan kub we onuň üstüne ornaşdyrylan ýarym töwerek şeklindäki gazany ýada salýar. Binanyň daşky diwarynyň üsti bişen kerpiji dürli ýagdaýda rejelemegiň hasabyna çeperleşdirilen. Kerpijiň kä gapdal, kä burçy bilen goýulmagy üstde ýagty-kölege oýnuny artdyryp, ony estetik görnüşe eýe bolmagyny

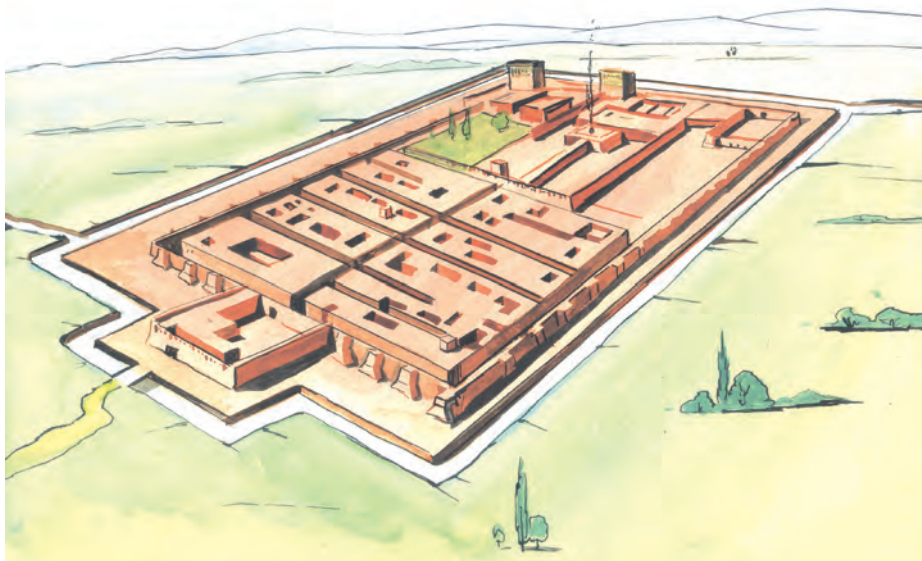
41-nji surat. Buhara.
Samanylar kümmeti.

42-nji surat. Daşkent. Hast ymam metjidi.

üpjün edipdir. Bu ýagty-kölege oýny bolsa gün şöhlesiniň özgermegi bilen öwşün atýar we bina her gezek gaýtalanmaz özüne çekijilik berýär.

Buharadaky Kelan metjidiniň minarasy kerpijiniň çeper mümkinçilikleri binanyň daşky bezegini kesgitlemekde möhüm rol oýnaýar. Aslynda kerpîç

43-nji surat. Toprakgalaa.

44-nji surat. Samarkant. Göri Emir kümmeti.

minaranyň üstki nagşyny düzýän ýeke-täk element bolmagynda galýar. Olaryň rejelenişi we duruş ýagdaýynyň hasabyna üsti özboluşly görnüş we owadanlyk döredýär.

Orta asyr binagärçiliginiň hakyky dürdänesi, bu – Temuriler kümmetidir (44-nji surat). Bina sada binagärçilik şekillerden – sekiz gyraňly esas, silindrik baraban we gyraňly gök-mawy gümmezden ybarat. Binanyň içki bölegi hem örän öwşün atýar. Onuň içki diwarlary mermer bilen timarlanan. Oýma we reňkli, şonuň ýaly-da, altyn suwy çayylan nagyşlar binanyň içki bölegine aýratyn gözellig beripdir.

Geçilen temany mussaxkamlash üçin soraglar:

1. Gadymy Özbekistanyň çägendäki haýsy arhitektura ýadygärlikleri bilýärsiňiz? Olary sanap geçiň hem-de her biriniň özboluşlylygyny häsiýetlendirin.
2. Temuriler döwri binagärçiligi nusgalaryndan haýsylaryny bilýärsiňiz?
3. Binagärçiligiň başga sungat görnüşleri bilen nähili gatnaşygy bar?

Öý işi:

Özüňiz ýaşayan çäkdäki arhitektura ýadygärlikleri barada material toplaň hem-de synpdaşlaryňyza hekaýa edip beriň.

GÜNDOGAR BINAGÄRÇILIGI

Dünýä halklarynyň binagärçiligi – ýaşawyş jaýy we jemgyýetçilik binalary, köşkler we başga görnüşdäki desgalaryň daşky we içki görnüşleri, konstruktiv gurluşy we şular ýaly taraplary bilen bir-birinden tapawutlanýar. Bu, ilki bilen, her bir halkyň durmuş terzi, taryhy däpleri, ýerli klimat şertlerine esaslanýar.

Özbekistan binagärçiligi nusgalary özboluşly daşky we içki görnüşleri, gaýtalanmaz bezegleri bilen dünýä adamlaryny haýran galdyryp gelyär. «Özbekistanyň arhitektura ýadygärlikleri» temasyndaky dersde siz muňa göz ýetirersiňiz. Hususan-da, Samarkant, Buhara, Hywa, Şährisebz, Daşkent we Kokant ýaly şäherlerdäki gadymy arhitektura ýadygärlikleri Gündogar binagärçiliginiň iň aýdyň nusgalary hasaplanýar.

Gündogar binagärçiliginiň ýene bir özboluşly tarapy – olaryň portallaryny, diwarlaryny, minaralaryny dürli nagyşly bezegler, araby ýazuwlar bilen zynatlananlygyndadyr. Samarkantdaky Registan ansamblynyň Şirdar medresesiniň portalynda real teswir (ýolbars, gün, adam keşbi)

45-nji surat. Samarkant. Şirdar medresesi.

suratlandyrylan bolsa, başga ýadygärliklerde yslymy we girih usulyndaky nagyşlar, suls stilinde ýazylan ýazuwlar düşürilen. Olaryň ählisini üns bilen synlaň. Özüňiz ýaşayan çäkdäki arhitektura ýadygärliklerini we olaryň bezeglerini ýada saljak boluň. Bu görnüşler siz işleýän gündogara mahsus bolan arhitektura görnüşiniň bir bölegi (fragmenti) üçin material bolmagy mümkin. Arhitektura temasynda surat işlände olaryň şekili, bezegi binanyň görnüşine laýyklygyna, binanyň bolsa daşky gurşawa kybapdaşlygyna üns beriň. Diňe şonda siz işlän arhitektura görnüşdäki teswir durmuşy, ynamly çykýar.

Amaly işi başlamazdan öň kitapdaky illýustrasiýalar, şonuň ýaly-da, Lew Burenin «Samarkant. Registan», «Buharadaky çayhana», Pawel Benkowanyň «Gündogar köçesi», «Çar Minar metjidi», Raşid Temurowyň «Bibihanynda bahar», «Samarkant», Alekseý Isupowyň «Şahizinda», Bagtiýar Babaýewiň «Gündogar peýzažy» eserleriniň reproduksiýalary we Özbegistanyň gadymy şäherlerine bagyşlanan albomlary köpçülik bolup görün we olary özara ara alyp maslahatlaşyň. Aýratynam, Artykali Kozakowyň “Içan gala” atly kartinasynda Gündogar binagärçiligi ussatlyk bilen suratlandyrylan. Gündogar binagärçiligine degişli reproduksiýalary

46-njy surat. Artykali Qozakov. Ichan gala.

derňemek size dörediljek kompozisiýaňyz üçin tema seçip almaga kömek edýär.

Alan täsirleriňiz esasynda Gündogara mahsus bolan arhitektura görnüşini size makul bolan wariantlarynyň eskizlerini işläp alanson, olar esasynda jemleýji kompozisiýa düzüň we ony akwarel boýagda ýa-da reňkli pastelde ýerine ýetiriň.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

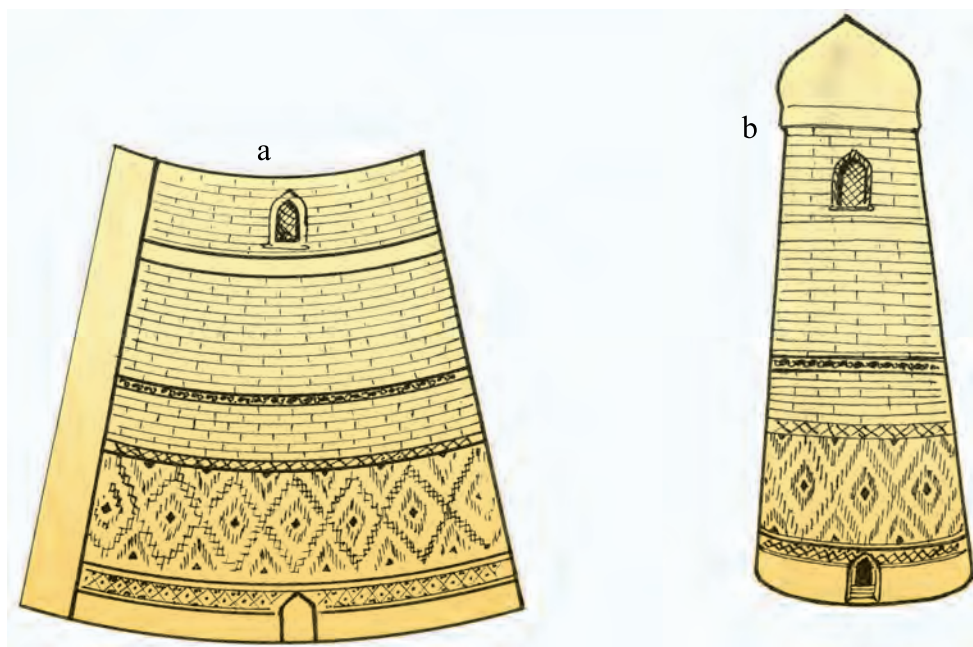
1. Arhitektura ansambly näme?
2. Arhitektura ansambly fragmenti düşünjesiniň manysyny düşündirip beriň.
3. Özbekistanyň çäginde nähili arhitektura ansamblary bar? Olary sanap beriň.
4. Özbekistandaky taryhy-arhitektura ýadygärlikleriniň portallary, minaralary, diwarlary nähili bezelipdir?

Öý işi:

Gündogar binagärçiligi temasynda kompozisiýa işlemek, olar esasynda arhitektura ansamblynyň maketini ýasamak boýunça eskizler işläň.

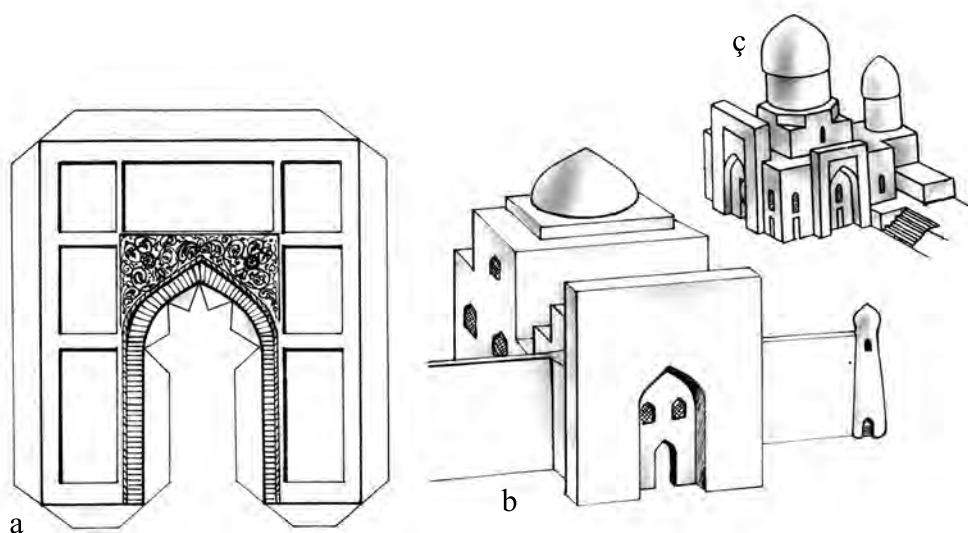
MEN ISLÄN ŞÄHER

Ülkämiz gadymy binagärçilik ýadygärliklerine örän baý. Siz Daşkent, Buhara, Samarkant, Hywa, Kokant, Şährisebz, Karşy ýaly şäherlerde gadymy binagärçilik ansamblarynyň bardygyny bilýärsiňiz. Olaryň arasynda Daşkent we Buhara şäherindäki Gögeldaş medreseleri, Samarkant şäherindäki Registan (Ulugbek, Tillakori we Şirdar medreseleri) arhitektura ansambly, Şährisebdäki Aksarây, Kokantdaky Hudaýarhan Ordasy dünýä meşhurdyr. Olaryň käbirlerini, hususan-da, Samarkant şäherindäki Bibihanym metjidiniň dörediliş taryhyna degişli rowaýatlar hem bar. Siz olary baryp görensiňiz ýa-da suratlaryny tomaşa edensiniňiz. Binagärçilik ansamblary, adatda, bitewi binalar görnüşinde gurlan. Olar, esasan, minaralar, portallar, gümmezler, arklar, penjireler we şular ýalylardan ybarat bolýar. Şeýle binagärçilik ýadygärlikleriniň içinde, adatda, medrese we metjit hem gurlan. Olarda tälim beriji we terbiýeçilik çäreleri geçirilipdir. Şu sebäpli sapaklar geçirilýän otaglar, talyplar ýaşayan hujreler bolupdyr.

47-nji surat. Artykali Kozakow. Içan gala. Maket ýasamak üçin minara ülnüsi.

Ýumuş köpçülikleýin iş bolanlygy sebäpli, binagärçilik ansamblynyň käbir böleklerini aýry-aýry ýasap, soň birleşdirmek mümkin. Siz nusgalarda görkezilen binagärçilik ansambllaryndan haýsy-da bolsa birini saýlap, onuň maketini işläp bilersiňiz. Munuň üçin galyňrak kagyz, karton, gaýçy,

48-nji surat. Gündogara mahsus binanyň portalyňy ýasamak:
 a) portal ýaýylymasy; b, ç) gündogara mahsus arhitektura ansambly maketleri.

ýelim, pyçak, çyzgyç we şular ýaly iş gurallary gerek bolýar. Ilki özüňize makul bolan bölekleri bölüp alyň. Bular aýry-aýry ýasalýan minaralar, portal, gümmez, penjire we şular ýalylar bolmagy mümkin.

Minara, esasan, bitewi kagyздan ýasalýan kesik konus şekilli görnüşdäki aýratyn bölek. Onuň üstünde gümmezjik, arka ýerleşdirilýär ýa-da açyk galdyrylýar.

Minara aşakdaky yzygiderlikde ýasalýar: ilki uly kagyzyň üstüne minaranyň 47-nji a suratdaky ýaýylmasy çyzylýar we gyrkyp alynýar. Kagyzyň bu bölegine arhitektura ýadygärliklere mahsus bezeg işlenýär. Bu iş akwarel ýa-da guaş boýagynda ýerine ýetirilýär.

Ýaýylmanyň üstüne berlen bezeg boýag guransoň, olary orap, konus şekilli görnüşe getirň. Soň, ýelimläp ýapyşdyryp goýsaňyz suratda görkezilen minaranyň esasy görnüşi emele gelýär. Indi onuň ýokarky bölegine gümmezjik, arka ornaşdyryp bilersiňiz. Gümmez, adatda, gök reňke boýalýar. Gümmeziň ýokarky nokadyndan pese birneme giňelip gidýän güberçek ýodajyklary birinji beren reňkiňizden goýyrak we açygrak reňkde ýagty-kölege kadalary esasynda berip çyksaňyz, gümmez güberçek şekilli çyzyklardan ybarat bolup görünýär.

Indi binagärçilik ansamblynyň ortasyndaky portal bölegini ýasamaga geçýäris. Ony taýýarlamagyň tertibi suratda görkezilen.

Munda çyzgyda görkezilen şertli belgilere amal etmek bilen portal ýaýylmasy çyzyp alynýar. Soň gyrkylýan, eplenýän ýerlerini bellik edýärsiňiz. Artykmaç kagyz böleklerini gyrkyp alyp taşlaň. Indi taýýar ýaýylmany gurnamaga girişiň. Binaniň portalynyň bezegine taýýar ýagdaýyndaky material, žurnallarda çykan, aýratyn halyndaky nagyş nusgalaryndan hem peýdalanmak mümkin.

Indi taýýar bolan binagärçilik ansamblynyň böleklerini suratlarda görkezilişi ýaly gurnaşdyryň. Bu görnüş size haýsy binagärçilik ansamblyny ýatladýar?

Ynha şu usullary ulanmak bilen synpdaşlaryňyz bilen özüňiz islän şäheri proyektirläp, maketini işläp bilersiňiz. Bu legendar gala, häzirkî zaman binasy bolmagy mümkin.

Binagärçilik ansamblynyň daşky görnüşi hakykysyna meňzeş bolmagy üçin olaryň üstüne dekoratiw nagyşlar işlemeli bolýarsyňyz. Munuň üçin gadymy binagärçilik ýadygärlikleriniň üstündäki nagyş kompozisiýalaryny we reňklerini üns bilen synlaň. Olaryň nusgalaryny işläň. Soň taýýar

maketiň üstüne nagyş işlemäge geçip bilersiňiz. Eger-de reňkli kagyzzar we taýýar nagyş nusgalaryny tapsaňyz, olary maketiň üstüne ýapysdyryp goýup hem biersiňiz. Adatda, ansamblyň üstleri ýol şekilli nagyşlar bilen bezelýär. Käbir ýagdaýlarda bolsa uly ölçegdäki bitewi nagyş kompozisiýalaryndan peýdalanylýar.

Arhitektura ansamblynyň maketleri häzirki zaman görnüşlerinde-de ýasalmagy mümkin. Munda uly ölçeglerde gurlan köp etažly binalar, muzeýler we şular ýaly binalaryň görnüşlerini saýlap bilersiňiz. Gadymy binagärçilik ansamblaryny häzirki zaman binalar bilen deňeşdirip görüň. Olaryň arasyndaky meňzeş we tapawutlanýan taraplaryny anyklaň.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Gadymy binagärçilik ansamblary näme maksatlarda gurlupdyr?
2. Binagärçilik ansamblarynyň gurluşygyna degişli nähili rowaýatlary okapdyňyz? Olardan bilýänleriňizi synpdaşlaryňyza aýdyp beriň.
3. Gadymy binagärçilik ýadygärlikleri nähili böleklerden düzülen?
4. Häzirki zaman we gadymy binagärçiligiň arasyndaky meňzeş we tapawutlanýan taraplary aýdyp beriň.
5. Haýsy meşhur gadymy we häzirki zaman binalary hem-de olaryň gurluşygy taryhyna degişli nämeleri bilýärsiňiz?

Öý işi:

Özbaşdak ýagdaýda binanyň maketini ýasaň hem-de oňa çeper bezeg beriň.

ARHITEKTURA PEÝZAŽY

Şekillendiriş sungatynyň görnüşleriniň we žanrlarynyň içinde peýzaž žanry tebigat bilen adam gatnaşyklaryny, keýplerini şekillendirmekde giň mümkinçiliklere eýe. Peýzažlar hem tebigat, adamlar ýaly dürli görnüşe we ýagdaýa eýe bolýar. Olar aýdyň gün, bulutly gün, güneşli ağşam, ýagyş we gar, tupanlary şekillendirmek, şäheriň peýzažy, oba peýzažy, dag peýzažy görnüşinde bolmagy mümkin. Şekillendiriş sungaty derslerinde siz öwrenen eserleriň nusgalary, ondan daşary, Iwan Şişkin, Isaak Lewitan, Aleksey

49-njy surat. Murtaza Ergašew. Şahizinda. Gys.

Sawrasow, Oral Tansykbaýew, Nikolaý Karahan, Oganés Tatewosýan, Raşid Temurow, Abduwali Möminow, Artykali Kozakow, Murtaza Ergašew, Anwar Mirsoatowlaryň peýzaž žanryndaky eserlerini tomaşa etmek we derňemek size arhitektura peýzaž elementlerini kesgitlemäge esas döredýär. Olarda obanyň pes-belent öýleri, dagdyr baýyrlary, derýa we dereleri, uzak-ýakynnda şekillendirilmegi mümkin bolan arhitektura desga görünüşleri, daragtlar we başga elementleriň teswirini görüp bilersiňiz.

50-nji surat. Arhitektura peýzažy warianty.

51-nji surat. Artykali Kozakow. Güýzki Buhara.

52-*nji* surat. Raşid Temurow. Bibihanynda bahar.

Amaly şekillendiriş işine girişmezden öň öz wariantlaryňyzyň eskizlerini işläp alyň. Bu eskiz dürli görnüşde bolmagy mümkin. Arhitektura peýzažynyň warianty görkezilen.

Ýadyňyzda saklaň, ähli peýzažlaryň baş taglymy, temasy – adam bilen tebigatyň utgaşyklygydyr.

Indi arhitektura peýzažy žanryndaky Raşid Temurowyň «Bibihanynda bahar» eserini derňäp görýäris.

Eseriň baş temasy bir obýekt – Bibihanyň metjidi. Eseriň orta planynda onuň köp bölegi dargap düşen esasy arka suratlandyrylan we ol kartinanyň üstüniň ýarysyny diýen ýaly eýeläpdir. Yzky planda metjidiň gümmezli bölegi suratlandyrylan. Onuň yzky plandadygyny bildirmek üçin suratçy howa perspektiwasyndan önümlü peýdalanypdyr. Eseriň atlandyrylyşyndan mälim bolşy ýaly, baş tema bahar paslyny Bibihanyň meýdanynyndaky gyzelligini şekillendirmek. Şu sebäpli-de suratçy eseriň merkezinde arhitektura ýadygärliginiň mahabatyna kybapdaş ýagdaýda uly daraglaryň güllän halatyny suratlandyrypdyr. Munuň bilen suratçy ýene bir taryhy hakykaty ýatladyp goýmakçy bolýar, ýagny Bibihanynda her ýyl bahar geliberýär, ýyllaryň yzyndan ýyllar geçiberýär. Eždatlarymyz döreden beýik taryhy arhitektura ýadygärlikleri bolsa asyrlar aşyp beýgelip duruberýär.

Arhitektura ýadygärligini we daragtlaryň mahabatyny has-da aýdyňrak şekillendirmek üçin suratçy adamlaryň figuralaryndan peýdalanypdyr. Adamlaryň göwresine görä alynýan bolsa, Bibihanymyň gaty mahabatly dygy aýan bolýar.

Suratçy adamlary şekillendirmek arkaly ýadygärligi zyýarat etmek üçin dünýäniň dürli künjeklerinden adamlar yzy üzülmän gelip durýandyklaryny nygtaýar.

Biz siziň bilen Raşid Temurowyň “Bibihanymda bahar” atly eseriniň mysalynda arhitektura peýzaży görnüşiniň kompozision çözüdine garadyk. Indi özüňiz gören we ýadyňyzda galan arhitektura peýzažlarynyň dürli görnüşleri barada oýlap görüň. Amaly sapaga girişmezden öň öz wariantlaryňyzyň eskizlerini işläp alyň. Bu eskiz şäher ýa-da oba peýzaży, gadymy ýa-da häzirkäki zaman şäheri, olaryň sintezi görnüşinde bomagy mümkin. Gün batýan mahalyndaky peýzaž binalaryň diňe siluetlerini suratlandyran görnüşlerini işlemek hem beýlekilerden aňsatlygy, şol bir wagtda, onuň emosional täsirliliginiň güýçlüligi bilen sizi gyzyklandyrmagy mümkin. Eger bu suratlar sizi gyzyklandyran bolsa, şu usulda peýzaž işläp bilersiňiz.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Peýzażyň baş taglymy näme?
2. Peýzažçy suratçylardan kimleri we olaryň haýsy eserlerini bilýärsiňiz?
3. Suratçy Raşid Temurowyň «Bibihanymda bahar» eseriniň şekillendiriş-kompozision çözüdini düşündirip beriň.

Öý işi:

Binagärçilige degişli elementleriň (daň, agşam, aýdyň gün, bulutly gün) peýzaž kompozisiýasyny işläň!

DÖRDÜNJI ÇÄRYEK

KITAP SUNGATY

Adamyň bütin ömri dowamynda iň köp hemra bolýan zat – bu kitapdyr. Ol bize bilim almak, ýadawlygy çykarmak, boş wagty göwnejaý geçirmekde, şonuň ýaly-da, käbir kömege mätäçlik duýanymyzda kömege gelýär. Bir söz bilen aýdanda, kitap adamyň bilimli, ruhyýetli bolmagynda möhüm çeşme hasaplanýar.

Kitap sungaty – Gündogar medeniýetiniň iň gadymy we seýrek görnüşlerinden biri. Kitap Gündogarda gadyndan yzzat-hormatda bolupdyr. Onda Watanyň we milletiň taryhy, ylym-bilimiň syrlary, adamlaryň filosofik we estetik garaýyşlary, durmuş ýörelgeleri, arzuw-umytlary öz şöhledenmesini tapypdyr. Gündogar kitaplary gündogara mahsus bolan danalyk, ruhy kämillik nyşany hökmünde ykrar edilýär. Gündogar kitap sungatynyň ýene bir gymmatly tarapy, ýagny onda hatdat, nakgaş, suratçy, jiltleýji, zerli harp ýazyjy (çyzýan) hünärmenleriň ýokary çeper ussatlygynyň sintezi sebäpli kitaplar ýokary çeperçilik derejedäki eser derejesine ýetirilipdir. Şu sebäpli-de dünýäniň iň iri muzeýleri we kitaphanalarynda (Sankt-Peterburgdaky Ermitaž, Nýu-Ýorkdaky Metropolitan muzeýi, Londondaky Britaniýa muzeýi, Pariždäki Fransiýa Milli kitaphanasy we başgalar) Gündogar kitap sungatynyň seýrek nusgalary saklanýar.

Bu günki güne gelip kitaplaryň ählisi birmeňzeş diýen ýaly şekile eýe. Ýöne gadynda olaryň şekili dürli-dürli bolupdyr. Olar asyrlar aşyp şekillenip, timarlanypdyr. Bu prosesde kitap sungatynyň başga ugurlary bilen bir hatarda suratçynyň zähmeti uly bolupdyr. Kitapda ulanylýan

harpyň görnüşleri, onuň gatnaşyklary, görnüşleri, tekst ýazylyan üstüň kompozisiýasy we başga taraplar haçanlardyr suratçy tarapyndan işläp taýýarlanandyr. Şonuň üçin kitap bezeýän suratçyny sazanda meňzedýärler. Sazanda kompozitoryň taglymlaryny ussatlyk bilen ýerine ýetirse ajaýyp saz eseri emele gelşi ýaly suratçy awtoryň pikirlerini okuwça estetik lezzet bagyşlaýan şekilde ýetirmekde aýgytlaýjy figuradyr.

Bize çenli ýetip gelen iň gadymy kitaplardan biri – Zarduştylyk dininiň mukaddes kitaby «Awesto» miladydan öňki I müňýyllygyň birinji ýarymynda döredilen bolup, ol 12 müň malyň derisine ýazylan 21 kitapdan ybaratdyr. Onuň 5 kitaby saklanyp galyppdyr.

Özbek halkynyň dünýä meşhur sungat görnüşlerinden biri kitap sungatydygyny onuň baý taryhyndan habar berýär. Indi Kemaliddin Behzad, Mahmyt Muzahhib, Isgender Ikramow, Çingiz Ahmarowlar tarapyndan çeper timarlanan kitaplar seýrek sungat eseri derejesinde millionlarça adamlaryň ruhyýetini baýlaşdyrmaga hyzmat edýär.

Özbekistanyň kitap sungatynyň nusgalary indi iň häzirkirki zaman tehnika we tehnologiýa bilen enjamlaşdyrylan çaphanalarda neşir edilýär.

Özbekistanyň häzirkirki zaman kitap sungaty mysalynda «Temur döwrüniň arhitektura mirasy», «Magdana ýazylan aýdym», «Özbekistanyň nagyşdyr nigarlary», «Özbekistanyň halk sungaty», «Suratçy we kitap», «Gündogar edebiyaty we sungaty», “Baburnama”, “Häzirkirki zaman Özbekistan minatýura sungaty”, “Orta asyrlar Gündogarynyň alymlary we akyldarlary” atly kitaplar, şonuň ýaly-da, Samarkant, Buhara, Hywa şäherleri baradaky albomlar özüniň ýokary çeperçilik derejesi, hili boýunça klassyk nusgalara degişlidir.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Gündogar kitap sungatynyň seýrek nusgalary dünýäniň haýsy muzeýlerinde saklanýar?
2. Kitap şekliňdäki iň gadymy çeşmelerden, ýadygärliklerden haýsylaryny bilýärsiňiz?
3. Gadymda golýazma kitaplaryny çeper bezemekde kimler gatnaşypdyr?
4. Gündogar kitap sungatynyň görnükli suratçylaryndan we nakgaşlaryndan kimleri bilýärsiňiz?

Öý işi:

Öýüňizdäki kitaplaryň konstruktiv gurluşy, çeper bezelişini öwreniň we derňäň.

ÖZBEGISTANYŇ KITAP GRAFIKASY SUNGATY

Grafika şekillendiriş sungatynyň giňden ýaýran görnüşidir. Sungatnyň bu görnüşini bilen uly-kiçi meşgullanýar. Çünki ol hemmä dogry gelyär. Kimdir öz pikirini beýan etmek üçin, kimdir düşüňjelerini aýdyňlaşdyrmak üçin, ýene kimdir hyýal sürüp oturyp nähilidir suratlary çekýär. Bularyň ählisi, aslynda grafikanyň bir görnüşidir.

«Grafika» sözi (grekçe) «graphike» – «ýazýaryn», «çyzýaryn» manysyny aňladýar. Onuň köpçülikleýinligi şekillendiriş sungatynyň žiwopis we heýkeltaraşlyk görnüşleri ýaly ýörite şertini talap etmeýär. Ony gara tuşda, ýönekeý galamda, flomasterde ýa-da şarikli ruçkada depderiň listine, ak kagyza işlemek mümkin.

Şol bir wagtda, grafika sungatynyň özboluşly çylşyrymlylyklary hem bar. Bir seredende örän ýönekeý duýulýan bu sungat görnüşini aslynda ondaky şertlilikler sebäpli çylşyrymlydyr. Onda bir reňk bilen, adatda, gara reňk bilen çyzyklar arkaly ak kagyzyň ýüzünde reňk we onuň öwüşginleri, barlykdaky waka we hadysalar suratlandyrylýar.

Grafika sungatynyň stanok grafikasy, kitap, gazet-žurnal grafikasy, amaly grafika we plakat ýaly görnüşleri bar. Şolaryň içinde adamlaryň durmuşyna iň çuňňur girip barany, şonuň ýaly-da, kitap grafikasy sungatydyr.

Kitap grafikasy – kitaplara çeper bezeg bermek sungatydyr. Kitaplar özüniň mazmunyna we manysyna görä bezelýär. Şu sebäpli derslikler, okuw we metodik gollanmalara, ylmy-populýar kitaplara, sözlüklere we ensiklopediýalara, çeper edebiýatlara işlenen bezegler bir-birinden tapawutlanýar. Kitap grafikasy sungatynyň mümkinçiliklari edebi eserleri çeper bezemekde doly ýüze çykýar.

Häzirkizaman özbek kitap grafikasy sungaty XIX asyryň ahyrlarynda şekillenip başlady. Bir wagtlar Orta Aziýa meşhur hatdatlaryň, nakgaşlaryň, suratçylaryň, jiltleýjileriň kitap zynatlamak boýunça ýokary ussatlyk mekdebi bolupdyr. XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlaryna gelip kitap taýýarlamak sungat ugrundan industriýa öwrüldi. Ýewropadan öňler Orta Gündogar ýurtlaryna, XIX asyryň 60-njy ýyllarynda Türküstana ýewropaça kitap neşir edýän tehnikalaryň girip gelmegi, şonuň ýaly-da, ýewropaly kitap bezejji suratçylaryň bu ýerde ýerleşmegi asyrlaryň dowamynda şekillenen döpleriniň gese gaçmagyna getirdi. Kitaplary tehnikanyň kömeginde neşir

etmegi ýola goýulmagy önümleriň çeper derejesi däl, eýsem sanyna üns bermegi talap etdi. Daşkentde, Hywada, Samarkantda, Andijanda, Kokantda, Margilanda litografiýa usulynda kitap çykaryjy enjamlary işe düşürilmegi Türküstanda we Ýewropada neşir edilýän kitaplary amalda birmeňzeş bolmagyna getirdi. Şol döwre gelip jemgyýetiň kitaba bolan zerurlygyny doly kanagatlandyrmak üçin ony industriallaşdyrmak tebigy ýagdaýa öwrüldi.

Özbek kitap grafikasy sungatynyň milli däplerini dikeltmekde we ösdürmekde öz döredijilik ýoluny XX asyryň 30-njy ýyllarynda başlan Isgender Ikramowyň işi möhüm ähmiýete eýe boldy.

53-nji surat. Özbekistanyň halk hudožnigi Isgender Ikramow.

Isgender Ikramov (53-nji surat) (1904 – 1972) – Özbekistanyň halk hudožnigi, görnükli kitap nakgaşy 1904-nji ýylda Daşkent şäheriniň Eski Jowa kwartalynda doglan.

Geljekki suratçynyň atast Şaikram Kary ata takwadar adam bolsa-da, oglundaky talanty görüp, ony 1922 – 1924-nji ýyllarda Daşkentdäki Türküstan ülke çeper bilim edarasynda meşgullanmaga mümkinçilik döredip berdi. Soňluk bilen ol meşhur özbek ýazyjysy Abdulla Kadyrynyň maslahatyna görä Moskwa Döwlet Ýokary çeper-tehniki ussahanasynda (BHUTEMAS, 1924-1925) we Sankt-Peterburg Çeper akademiýasynyň Çeper sungat tehnikumynda (1925 – 1929) suratçylyk kärini eýeläp, Daşkente gaýdýar.

Onuň talantynyň doly ýüze çykmagynda Abdulla Kadyry, Gazy Ýunus, Hodi Zarifow, Gafur Gulam, Aýbek, Hamid Suleýmanow ýaly edebiyatçylar bilen bolan gatnaşyklar möhüm orun tutýar. Suratçynyň hut kitap sungatyny saýlamagy öz döwrüniň progressiw intelligenti, agasy Şaismatillanyň kitap dükanynda geçiren pursatlari, ol ýerde agasynyň Baku, Kazan, Orenburg, Ufa ýaly şäherlerden getiren gazet, žurnal, derslik, romanlar we başga edebiyatlary görüp, ylhamlanandygy bilen bagly.

Isgender Ikramow öz döredijilik işinde Abu Ali ibn Sina, Abu Reyhan Biruny, Alyşir Nowaýy, Gafur Gulam, Hamid Alymjan, Aýbek ýaly beýik alymlaryň eserlerini çeper taýdan işläpdir. 1959-njy ýylda Alyşir Nowaýynyň

«Lirika»syna işlän çeper bezegleri üçin Germaniýanyň Leypsig şäherinde geçirilen halkara kitap sergisinde bronza medalyna sezewar bolupdyr.

Özbeqistan kitap grafikasyny sungatynyň ösüşine XX asyryň 40 – 50-nji ýyllarynda Ussa Mömin (Nikolaýew), Wladimir Kaýdalow, Çingiz Ahmarow, Mihail Reýh, 60 – 70-nji ýyllara gelip bolsa Kutlug Başarow, Telman Muhamedow, Iwan Kiriakidi, Anatoliý Bobrow we başgalar mynasyp goşant goşdular. Aýratynam, Telman Muhamedowynyň döredijiliginde Gündogar miniatýura sungatynyň däpleri özboluşly äheñde dowam etdirildi.

Muhamedow Telman Ýaminowiç (1934 – 1976) (54-nji surat) – 1934-nji ýylda Daşkent şäherinde doglan. 1968-nji ýylda häzirki Kemaliddin Behzad adyndaky Milli suratçylyk we dizaýn institutyny tamamlapdyr.

Öz eserleri bilen ençeme halkara sergilerde gatnaşypdyr. 1974-nji ýylda Bütinsoýuz Halk Hojalygy gazananlary sergisiniň bronza medalyna sezewar bolupdyr. Özbek halk ertekileri, Ependi şorta sözleri, Gafur Gulamyň «Şum bala», Mirmuhsiniň

54-nji surat. Kitap bezeyji suratçy Telman Muhamedow.

55-nji a,b suratlar. Telman Muhamedow. Özbek halk ertekilerine işlenen illýustrasiýa.

«Me'mor» eserlerine işlän illýustrasiýalarynda suratçynyň talanty aýdyň görünyär. Olarda çuňňur ýumoristik ruh aňladylan kompozisiýalar, näzik kinayaly keyp nepis çyzyklarda ussatlyk bilen suratlandyrylan.

56-njy surat. Kitap bezejji suratçy Anatoliý Bobrow.

Anatoliý Andreýewiç Bobrow 1948-nji ýylda Gündogar Gazagystan welaýatynyň Rodionowka obasynda doglan. 1972-nji ýylda häzirki Kemaliddin Behzad adyndaky Milli suratçylyk we dizaýn institutyny tamamlady.

Kitap Anatoliý Bobrowyň bütin durmuşynyň mazmunyna öwrülipdir. Ol kitabyň çeper we tehnologik proseslerini kämil eýelän suratçy. A. Bobrow bezän kitaplar respublika, respublikalarara we halkara bäsleşikleriň diplomlary bilen sylaglanan.

A. Bobrow M.R. Daýonyň «Indoneziýa ertekileri we rowaýatlary», garagalpak eposy «Şähriýar», hindi gahrymanlyk eposy «Ramayana», Askad Muhtaryň «El yzy» goşgular toplumu, Muhammet Alynyň «Baky dünýä» goşgy romanynyň özbekçe hem-de rusça neşiri, A.S. Puşkiniň «Balykçy we altyn balyk barada erteki» kitaby, Çingiz Aýtmatowyň «Asyra barabar gün» we «Kyýamat» eserleri, gyrgyz eposy «Manas» we başga ençeme kitaplary çeper bezäpdir.

Kitabyň emele gelmeginde onuň awtoryndan daşary redaktor (awtor tarapyndan ýazylan teksti tertipleşdiriji), çeper redaktor (kitabyň çeper konstruktiv çözüdini çözüän), korrektor (ýaňyşlary düzedýän) we tehniki redaktor gatnaşýar. Olar geljekki kitaby doly çaplanada çap etmek üçin hyzmatdaşlykda taýýarlap berýärler. Şonuň üçin hem her bir kitapda onuň awtoryndan daşary, redaktor, çeper redaktor, suratçy, tehniki redaktor, korrektorlaryň atlary, kitaby neşire taýýarlan neşirýat we ony çap eden çaplananyň ady ýazylyp goýulýar. Siz özüňiz okan kitaplardan olaryň atlaryny tapyp, her biriniň zähmetine baho bermäge synanyşyp görüň.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Taryhy kitaplar bilen häzirki zaman kitaplary bir-birinden nämesi bilen tapawutlanýar?
2. Gündogar kitap sungatynyň pese gaçmagyna nähili faktorlar sebäp

bolupdyr?

3. Kitap sungatynyň gündogara mahsus däplerini gaýtadan dikelden suratçy kim? Onuň döredijiliginiň özboluşly taraplary nämelerde görünýär?

4. Özbekistan kitap grafikasynyň sungatynyň wekillerinden kimleri bilýärsiňiz?

5. Kitabyň döredilmeginde kimler gatnaşýar?

Öý işi:

Kitap bezeýji suratçylar barada maglumat toplaň hem-de olaryň döredijiligindäki özboluşlylygy derňäň.

KITAP GRAFIKASY SUNGATYNYŇ ÇEPER-GRAFIKI ELEMENTLERI

Kitap bezemek sungaty hem şekillendiriş sungaty ugry, hem tehniki ugrur. Çünki, ol şekillendiriş sungatynyň materiallaryna, serişdelerine, gural-laryna, şekillendiriş serişdesine we usullaryna esaslanýar. Ikinji tarapdan, kitap bezeýji suratçy öz eserini neşir edilýän kitaby çapdan çykaryjy tehnologiýasyndaky özboluşly şertlere amal etmek bilen döredýär. Kitaby döretmek prosesi onuň maketini taýýarlamakdan başlanýar. Onda kitabyň umumy gurluşy, kompozisiýasy, ondaky elementleriň sany we häsiýeti şöhlelendirilýär. Maket esasynda kitabyň çeper-grafiki elementleriniň

57-nji surat. Güberçek nagyş düşürilen gaşyş jilt.

58-nji surat. Güberçek nagyş düşürilen karton jilt.

59-njy surat. Zilola Suleýmanowa. Häzirki zaman kitap jilti.

originaly işlenýär.

Kitap elementleriniň içinde iň gadymylaryndan biri, şübhesiz, jiltidir (59-njy surat). Eseriň esasy taglymyny açyp berýän, onuň obrazyny, ýönelişini suratlandyryan jilt asyrlaryň dowamynda dürli şekillerde taýýarlanyp we işlenip gelindi. Olar tagta, gaýyş, kagyz, plastmassa, metallardan taýýarlanmagy mümkin (57-58-nji suratlar). Gadymda kitap jiltleri dürli gymmat bahaly matalar, daşlar, tylla bilen hem bezelipdir.

60-njy surat. Gadymy kitaba işlenen forzas.

Superjilt diňe käbir kitaplarda bolýar. Ol ýönekeý şriftli, çeper bezegli, nagyşly, foto bezegli bolmagy mümkin. Onuň esasy wezipesi kitap barada düşüňjä eýe bolmak üçin gerekli maglumat bermek hem-de kitabyň daşyny goramakdan ybarat. Kitap baradaky umumy maglumaty jiltäki şriftli we bezegli kompozisiýalar aňladýar (59-njy surat).

Kitabyň içki çeper bezeg elementleri

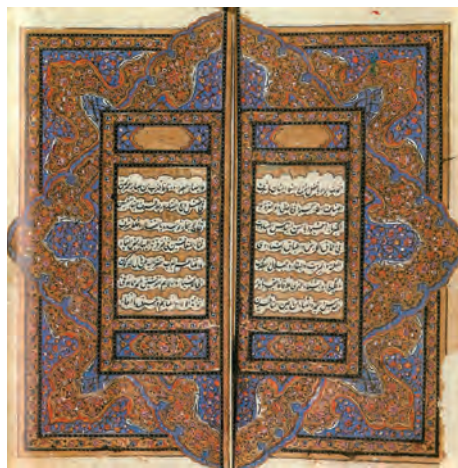
forzas bilen başlanýar. Forzas (nemesçe «vorsats» – iki sahypaly kagyž) kitabyň blogy bilen jiltiň içki tarapyna ýelimlenýän kagyždan ybarat. Ol teswirsiz, ak, haýsy-da bolsa bir bir tonly reňkli, nagyşly, sýužetli we kitabyň esasy mazmunyny aňladýan sözler ýerleşdirilen bolmagy mümkin (60-njy surat). «Temur döwrüniň arhitektura kahkaşony» atly kitabyň forzasynda gadymy arhitektura ýadygärliklere işlenen nagyşly mozaikanyň berilmegi kitabyň mazmunyny baýlaşdyrmaga hyzmat edipdir. Gadymy kitaplardan «Nagyşbendi hojalarynyň ýokary nesebnamasy», Abdurahman Jamynyň «Ýusup we Züleyha», şonuň ýaly-da, Gurhany Kerime işlenen forzaslar her taraplaýyn kämil sungat eseri hasaplanýar.

Kitabyň titul listi onuň «nesebi»ni aňladýar. Sebäbi, «titul» termini (latynça «titulus») feodal we buržuaziýa döwründe ýokary derejeli adamlara berilýän derejäni, nesebi aňladýar.

Kitabyň titul listi-de kitap baradaky doly maglumaty, eseriň awtoryny, adyny, haçan we nirede neşir etdirilendigini görkezýär. Käbir ýagdaýlarda bu harply kompozisiýa, kiçijik teswir ýa-da nagyşly bezeg bilen hem doldurylýar. Eger titul listindäki ýazywlar onuň çep tarapyndaky listine-deýerleşdirilse, bu sahypa **kontrtitul** diýlip atlandyrylýar.

Titul listiniň çep tarapynda ýerleşdirilen illýustrasiýa kitabyň mazmunyny aňladýan surat (ol eseriň gahrymanynyň ýa-da awtoryň portreti hem bolmagy mümkin) **frontispis** diýlip atlandyrylýar. Frontispis (latynça “frons” – öň tarap we “spisio” – garaýaryn) – kitabyň titul sahypasynyň çep tarapynda berlen illýustrasiýa. Onda eseriň esasy taglymy aňladylýar ýa-da möhüm epizody suratlandyrylýar. Käbir kitaplaryň frontispisinde eseriň awtorynyň protreti berilýär we olar adatda, grafiki usulda suratlandyrylýar.

Kitabyň baby, bölüminiň başlanyşynda berilýän aýratyn sahypa şmüstitul (nemesçe «schmutztitel») diýlip atlandyrylýar. Onda bölümiň adyndan, nomerinden daşary, nagyşly ýa-da sýužetli bezegler hem ýerleşmegi

61-nji surat. Gadymy golýazma kitabyň nagyşly goşsahypasy.

mümkün.

Häzirki zaman kitap sungatynda ulanylýan ýene bir element kolontitul (latynça “colonna” – sütün we “titulus” – ýazuw) – kitabyň, gazetiň, žurnallaryň sahypasynda tekstiň ýokarsyndaky sözbaşy maglumatlary – eseriň ady, bölümi, baplary, paragraflary we b.) diýlip atlandyrylýar. Kolontitul zerur bolan materialy tapmakda mazmuny wezipesini ýerine ýetirýär.

Illýustrasiýa (latynça «illustratio» – anyklamak, aýdyňlaşdyrmak) – kitap bezejji suratçynyň kompozision maglumaty, şekillendiriş ussatlygyny doly görkezmek üçin mümkinçilik döredip berýän çeper-grafiki element. Şonuň üçin hem şekillendiriş sungaty derslerinde dürli žanrdaky edebi eserlere illýustrasiýa işlemäge köpräk üns berilýär. Kitap sungatynyň taryhyndan mälim bolşy ýaly, bir esere birnäçe suratçy dürli ýyllarda öwran-öwran ýüzlenip, her gezek özboluşly täzelik girizmegi mümkin. M.Serwantesiň «Don Kihot» eserine illýustrasiýalar işlän Hose del Kostilo (1780), Gyussaw Dore (1863), Onore Dome (1868), Hegenbart (1951), Kukriniksilar (1953) we P.Pikassolar (1955) eseriň çeper çözüdini

a

b

ç

62-nji surat. Illýustrasiýalar: a) şriftli; b) sýužetli; ç) nagyşly.

özboluşly stilde çözüpdür. Edil şeýle ýagdaýy G.Gulamyň eserlerine, özbek halk ertekilerine Telman Muhamedow we Abdubaki Gulamowlar tarapyndan işlenen illýustrasiýalarda ham görmek mümkin. Şonuň ýaly-da, Şarafiddin Ali Ýazdynyň «Zafarnama», Nizamy, Dehlawiý, Nowaýylaryň «Hamsa»laryna, Firdöwsiniň «Şanama»sy we şular ýaly gadymy golýazma eserlerine Gündogar suratçylary tarapyndan köp illýustrasiýa-miniatýuralar işlenen (62-nji a, b, ç suratlar).

Kitabyň çeper-grafiki elementleriniň içinde in jogapkärlisi giriş teswir (zastawka) we jemleme teswirdir (konsowka). Çünki olar kitabyň bir baby, käbir ýagdaýlarda, umuman, kitabyň başlanýşynda we soňunda onuň mazmu-nyny doly açyp bermelidir. Bu elementler sýužetli, nagyşly ýa-da garyşyk bolmagy mümkin 62-nji a, b, ç suratlar).

Kitap grafikasynyň ähli çeper-grafiki elementleri bilen tanşyp çykdyk. Indi öwrenilen çeşmelere görnükli suratçylar tarapyndan işlenen kitap bezegleriniň özüňiz göz önüne getiren wariantlaryny işlejek boluň. Bu kitap bezeginiň islendik bir elementi bolmagy mümkin. Ýadyňyzda saklaň, kitabyň çeper elementini tapmakda eskizler işlemek arkaly gözlemegiň ähmiýeti uly. Olar size mantyky dogry, eseriň mazmunyna laýyk, grafiki taýdan işlemäge amatly warianty tapmaga mümkinçilik berýär. Şonuň üçin hem kitap bezeýji suratçylar bir illýustrasiýanyň ýa-da zastawkanyň kompozision çözüdini tapmak üçin köp eskizler işläpdirlir. Siz hem eskizler işlejek boluň. Olaryň käbirlerini reňkde ýerine ýetiriň.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Kitap grafikasynyň çeper-grafiki elementlerini atma-at sanap çykyň. Olar nähili funksiýany ýerine ýetirýär?

63-nji surat. M. Babahanowyň «Emir Temur we Temuriler döwri medeniýeti» atly kitabyň jiltiniň eskizi.

Suratçy A. Suleýmanow.

2. Gadymda kitap sungatynyň çeper bezegleri nähili taýýarlanypdyr?
3. Bir esere dürli döwürlerde birnäçe suratçylar tarapyndan illustrasiýalar işlenen çeper edebiyatlardan haýsylaryny bilýärsiňiz? Olary bezän suratçylaryň eserleriniň özboluşlylygy nämelerde görünýär?
4. Haýsy kitaplara suratçylar tarapyndan köp miniatýuralar işlenipdir?

Öý işi:

Özüňize tanyş we söýgüli bolan kitaba illýustrasiýa işläň.

KITAP ILLÝUSTRASIÝASY

Kitap illýustrasiýasy sungatynyň taryhyny öwrenmek Watanymyzy, onuň medeniýeti taryhyny öwrenmek diýmekdir. Kitap grafikasy boýunça amaly sapaklar bu sungat görnüşiniň şekillendiriş sungatynyň başga görnüşleri bilen meňzeşligi we tapawutlary, onuň şekillendirmegiň usullaryny we serişdelerini özleşdirmäge mümkinçilik berýär. Aşaky synplarda siz özbek halk ertekilerine, ýazyjy we şahyrlaryň eserlerine illýustrasiýalar işlänsiňiz. «Zümret we Gymmat», «Farruh we Zümret» ýaly özbek halk ertekilerine, «Alpamyş» eposyna, «Semurg» dessanyňa, «Ependi şorta sözlerine» illýustrasiýalar işlenen, şol sanda, dünýä meşhur O.Disneý kompaniýasynyň ençeme multfilmleriniň kadrlary hem ajaýyp illýustrasiýa nusgalary wezipesini ýerine ýetirmegi mümkin. Olaryň arasynda «Korol şir», «Sahypjemal we mahluk», «Maýmakwaý we Maşa» multfilmleri uludyr kiçiler tarapyndan söýüp tomaşa edilýär. Şu multfilmler özüniň mazmuny, personažlarynyň örän owadan edip işlenenligi bilen siziň hem mähriňizi gazanan bolmagy tebigydyr. Şonuň üçin olaryň sýužetleri esasynda özbaşdak kompozisiýa ýerine ýetirmek maşklary hem gyzykly geçýär. Bu hem öz manysyna görä kitap grafikasyňa meňzäp gidýär, ýagny, sýužet esasynda illýustrasiýa işlenýär. Özbekistanly suratçylardan Telman Muhamedow, Abdubaki Gulamow, Anatoliý Bobrow, Abdukahhar Mahkamow, Uýgun Salihow ýaly döredijiler köp halk ertekilerine illýustrasiýalar işläpdirlir.

Ilki bilen ertekiniň mazmunyny ýadyňyza salyp dikeldiň. Şonda siz ähli

64-nji surat. Anatoliý Bobrow.
Özbek halk erteklerine işlenen
illýustrasiýa.

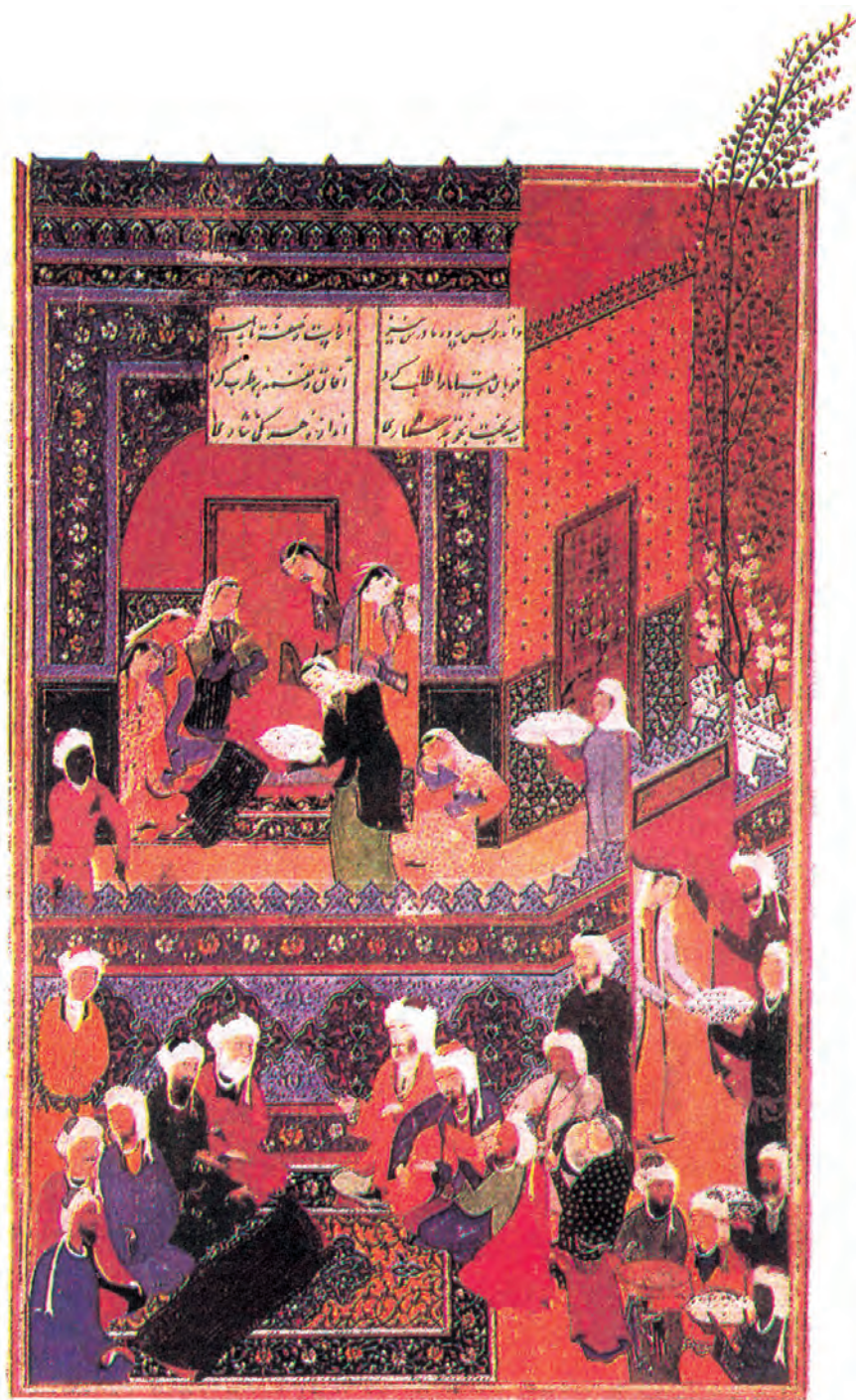

65-nji surat. Abdubaki Gulamow.
Özbek halk erteklerine işlenen
illýustrasiýa.

ertekilerde bolşy ýaly, onda ýowuzlyk bilen ýagşylygyň arasynda çaknyşmalaryň bardygyny, bu çaknyşmada ýagşylygyň ýeňip çykýandygyny ýadyňyza düşer. Indi eseriň personažlaryny ýada saljak boluň.

Sahypjemal we onuň ýaşı ep-esli geçen oýlap tapyjy atasy Moris. Özünü çendenaşa ulumsy tutýan ýigit Gaston. Onuň töweregindäki ýüwürjileri, parahor sudýa.

Başga bir köşkte özüniň ýerliksiz hereketi bilen kömege mätäç bolan kimsä kömek bermek islemänligi üçin jadylanan personažlar. Bu ýerde hemme zat janly we olaryň ählisi – çäýnek, çaşka, tarelkalar, samowar, aýna we başga zatlar gepleýärler, özüniň keşbine eýe. Olaryň hökümdary äpet mahluk hemme zatdan umydyňy üzen. Çünki ony köşkdäkileri öz halyna getirmek üçin kimdir söýüp galmalydy. Şeýle gazaply mahlugy kim hem söýerdi. Ýöne dünýäde mähir we wepa diýen güýç bar we ol hemme zady başarýar. Eseriň iň gyzykly ýeri Gaston bilen mahlugyň söweşi bolsa gerek. Eseriň mazmunyny

66-njy surat. Kamaliddin Behzad. Nizamynyň «Hamsa»syna işlenen miniatýura.

ýadyňyzda dikeldip, muňa göz ýetirersiňiz. Ýene bir zada göz ýetirersiňiz, ýagny biriniň mährini gazanmak üçin şol adama mähir-şepagat görkezmeli. Eger sahypjemala şeýle mähir-şepagat görkezmedik bolanda ol mahluga mähir goýmadyk bolardy.

Siz multfilmiň mazmunyny hatyraňyzda dikeltdiňiz. Indi ondaky görnüşler, personažlaryň keşplerini ýadyňyza salyň. Gaston beýik boýly, gokrak we bilek myşsalary güýçli ýigit. Ýöne ol bu güýçleri ýagşylyk ýoluna ulanmaýar. Şonuň üçin hem ol ýeňilýär. Sahypjemalyň atasy oýlap tapyjy. Bu onuň daşky görnüşinde-de görünüp dur. Gaşlary asylan, depekel, saç-sakgaly agaran.

Eseriň baş gahrymanlary, şübhesiz, mahluk we sahypjemal gyz Belldir. Sahypjemal bilim almaga teşne, ol boş wagtynda kitap okaýar. Geýimleri tertipli we özüne gelsikli. Mahlугyň daşky görnüşi onuň tersi. Ol hem örän güýçli. Ýöne ýüzüniň gurluşy, el-aýaklary haýwansypat we gorkuly. Şahana geými, kaşaň köşkde ýaşayandygy onuň jadylanýança kim bolanlygy barada oýlamaga mejbur edýär. Onuň hereketlerinde şepagatly, medeniýetli, gowy adamyň häsiýetleri duýlup durýar. Onuň sahypjemala örän uly kitaphana sowgat edenligi-de şuny delillendirýär. Başga zatlaryň görnüşleri hem, işleride ýakymly. Olar sahypjemaly we mahlugy bir-birlerine mähir bermekleri üçin hereket edýärler. Diýmek, gowy niýet ýolunda edilen haýyrly iş, hökman, gowy netije bilen gutarýar. Ýene bir netije: birine sowgat berende onuň datyna, içki dünýäsine laýyk zat sowgat etmeli. Şonuň ýaly-da, sabyrly, erkli bolmak hem adamy gowulyga eltýär.

Multfilmdäki esasy personažlar we wakalar bilen tanyşyp bolansoň, özüňize makul bolan kompozisiýa işläň. Onuň üçin ilki galamda birnäçe eskiz ýerine ýetirýärsiňiz. Olar esasynda bitewi kompozisiýa düzüp, ony akwarel boýagda işleýärsiňiz. Käbirleriňiz reňkli galamda we flomasterde-de işläp bilersiňiz. Gahrymanlaryň geýimlerini boýanda mahlugyň geýimlerini goýy reňklere, sahypjemalyňkyny nepis, açyk reňklere boýan makul. Bu çemeleşme obrazlaryň häsiýetine laýyk gelýär. Gowy çykan işler ýakyn adamlaryňyza, iniňize ýa-da jigiňize sowgat bolmagy mümkin.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Suratçylar tarapyndan illýustrasiýa işlenen özbek halk ertekilerinden haýsylaryny bilýärsiňiz?

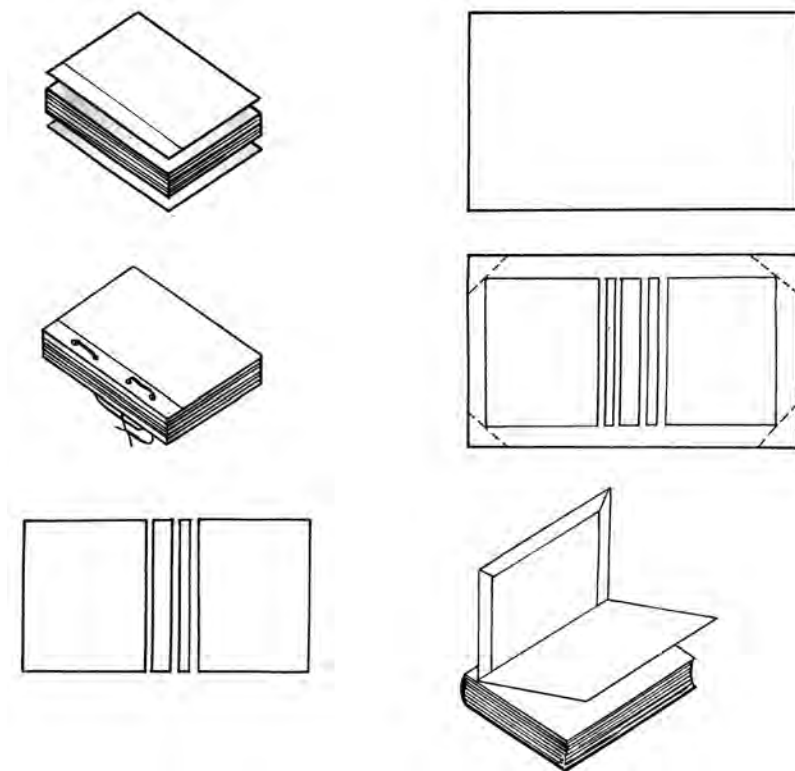
2. Halk ertekilerine illýustrasiýa işlän özbekistanly haýsy suratçylary bilýärsiňiz?

Öý işi:

Sýužeti size tanyş bolan halk ertekileri esasynda illýustrasiýa işläň.

KITABYŇ MAKETI

Kitabyň çeper-grafiki elementleri barada doly maglumat alansoň, özüňize makul bolan haýsy-da bolsa bir esere maket işlejek boluň. Bu eser goşgy toplумы, kiçi hekaýa, erteki ýa-da gadymy rowaýat, legenda, multfilm bolmagy mümkin. Olary ýerine ýetirip bolansoň, jemläp kitap halatyna getirýäris. Şeýdip özüňiz döreden kitaba eýe bolup bilersiňiz. Bu işleri ýerine ýetirip bolansoň, kitabyň döredilişiniň neneň maşakgatly, çylşyrymly işdigine çuňrak akyl ýetirersiňiz.

67-nji surat. Kitabyň taýýarlanýşy.

Käbir kitaplar köp ýa-da nädogry ulanylandygy sebäpli bozulyp gidýär. Ilki bilen, olaryň jilti ýyrtylýar. Jilti ýyrtyk kitabyň bolsa listleri tiz wagtda eplenip galýar. Şeýle kitaplary 67-nji suratda görkezilişi ýaly jilt ýasap, abatlap goýsaňyz, onuň ömrüni has-da uzaldan bolarsyňyz we bu kitap inileriňize we jígileriňize-de uzak ýyllar hyzmat etmegi mümkin.

Edil şeýle işi žurnallar bilen hem ýerine ýetirmek mümkin. Olaryň jiltleri hem ýuka bolanlygy üçin uzak ýyllar peýdalanmaga ýaramsyz. Şonuň üçin olaryň göwrümine garap, bir ýyllygyny 1 ýa-da 2 sany jild bilen jiltläp goýulsa, uzak ýyllar duruberer.

Diýmek, köne kitaby hem, žurnallary-da birmeňzeş usulda jiltlemek mümkin. Munuň üçin kitabyň (žurnal) ölçegindäki iki eplenen kagyzy eplemek bilen aşagyndan 20 – 30 mm bölegine ýelim çalyň, oňa şu ölçegde mata ýapyşdyryp çykýarys. Mata hem ýelimlenip bloga ýapyşdyrylýar. Matanyň bir bölegi bloga ýapyşdyrylan bolsa, ikinji bölegi jilte forzasyň birinji (çep) listine ýapyşdyrmak üçin galdyrylýar. Soň onuň 4 ýerinden birmeňzeş aralykda deşip, ýüp bilen mäkäm çekip blogy birleşdirýärsiňiz. Ýöne kitabyň tekst bölegini goşup tikip goýbermeli däl. Indi ynha şu blok ölçeginden ulurak ölçegde karton jilt taýýarlaýarys. Bu karton kitabyň blogundan 3-4 mm ulurak bolmalydyr. Diňe şonda olar kitabyň bloguny gowy goraylar. Diýmek, jilt üçin taýýarlanan karton aşaky bitin bölegi, galyňlygy, galyňlygyndan blok tikilen ýerine çenli we 1,2 mm aralyk galdyrylan üstki böleginden ybarat bolýar. Olary şu tertipde her tarapyndan epläp ýapyşdyrmak üçin ýeterli bolan mata ýa-da çydamly kagyza ýapyşdyryp çykýarys. Matanyň dört burçy 45° ýapgytlykda gyrkyp taşlanýar we epläp, kartonyň arka tarapyna ýapyşdyrylýar. Taýýar bolan jilti bloga geýdirip, ilki forzasyň çep tarapy üçin galdyrylan matany, soň forzasy ýapyşdyryp, 1-2 sagada basyryp goýýarys. Taýýar bolan jilti kitabyň mazmunyna laýyklykda bezeg, ýazuw bilen bezäp hem bileris. Şeýle kitap uzak ýyllar özüniň hilini saklap galýar. Şonuň ýaly-da, jiltlenen žurnallar hem ynamly goralan bolýar. Edil şonuň üçin hem iri kitaphanalarda kitaplar wagty-wagty bilen abatlanyp durulýar, žurnallar hem birnäçe sany birleşdirilen ýagdaýda galyň jiltde saklanýar.

Geçilen temany berkitmek üçin soraglar:

1. Maket näme, ol näme üçin taýýarlanýar?

2. Kitap uzak wagt gowy saklanmagy üçin näme etmeli?

3. Jiltleriň nähili görnüşleri bar?

Öý işi:

Özbaşdak ýagdaýda kitabyň çeper-grafiki elementlerinden maket taýýarlaň hem-de oňa çeper bezeg beriň.

GOŞMAÇALAR

Eziz okuwçy! Aşakdaky sözleriň mazmunyny we manysyny ýatda saklaň. Olary şekillendiriş sungaty baradaky söhbetlerde, gepleşiklerde ulanmaga çalyşyň.

A n s a m b l (*Jr.*) – bir bitewiligi, kompozision bitewiligi düzyän düzüm proposionallyk. Şekillendiriş sungatynda, sazda, binagärçilikde köpräk ulanylýar. Mysal üçin, Samarkantdaky Registan ansambly.

W e l ý u r (*fr.*) – zerdozlukda ulanylýan mahmal şekilli galyň mata.

G e r a l d i k a (*lat.*) – gerbsynaslyk, gerbler we taryhyň özboluşly taraplaryny öwrenýän ugur. Şekillendiriş sungatynda gerbleri şekillendirmek.

G e r b (*nem.*) – döwletniň, şäherleriň tassyklanan simwolik belgisi.

G i r i h (*fr.*) – kompozisiýasy geometrik şekillerden alnan nagyş görnüşi.

G r a f i k a (*grek.*) – Şekillendiriş sungatynyň görnüşi. Onuň litografiýa, grawýura, ofort, plakat, stanok, kitap, önümçilik grafikasy ýaly görnüşleri bar.

D i z a ý n (*iñ.*) – dürli zatlary, binalaryň interýerini, egin-eşikleri, tehniki serişdeleri çeper proyektirmek.

Y b a d a t h a n a – dini ybadat geçirilýän binalaryň umumy ady. Her bir dinde ybadathananyň öz ady bar: hristiançylykda – sobor, buthana, kostel, kirha; yslamda – metjit; iudaizmde – sinagoga diýilýär. Buddizme uýýan ýurtlarda ybadathana dürlüçe atlandyrylýar. Ýaponiýada – tora, Şrilankada – wihara, Mongoliýada – hure, Burýatiýada – datsan we ş.m. Her haýsy dinde kowumlaryň huday bilen gepleşilýän ýeri hökmünde ybadathana köp manyny aňladýar. Meselem, hristiançylykda we buddizmde ybadathana dünýä taraplaryny şöhlendirýän älemiň modelini ýada salýar. Onuň binagärçilik, nagyş we şekillendiriş bezegleri belli bir dinniň kada-kanunlaryna berk boýun egdirilýär. Islendik ýurduň ybadathana binagärçiligi belli bir kadalarda seretmezden, öz milli keşbine eýe we arhitektura dürdäneleri hökmünde dünýä medeniýeti hazynasyna goşulan goşant hemdir.

I l l ý u s t r a s i ý a (*grek.*) – käbir tekst ýa-da käbir hadysany düşündirmek, üstüni ýetirmek üçin işlenen teswir.

I m p r e s s i o (*grek.*) – XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Ýewropa, hususan-da, Fransiýa žiwopisinde emele gelen çeper akym. Onuň wekilleri arassa reňkler çalmasy bilen öz täsirlerini şekillendiripdirler. Impressionizm heýkeltaraşlykda, sazda, teatrdan we binagärçilikde-de ulanylypdyr.

K e r w e n s a r a ý – Ýakyn Gündogar, Orta Aziýa we Kawkazaňrsy ýaly (*kerwenler öýi*) şäher söwda ýollarynda gurlan saklanmak, ýadawlygy çykarmak üçin niýetlenen howli-ýer. Kerwensaraýlar gadymdan bar bolup, aýratynam, IX—XVIII asyrlarda şäherleriň ösüşi, döwletleriň arasynda söwda-satygyň jemlenmegi bilen giň ýaýran. Köp ýagdaýlarda kerwensaraýlar içki howluly we töweregi bir-ikki, käte üç etažly binalardan ybarat bolupdyr. Aşaky bölegi at-ulaglar durýan ýer we ammarhana wezipesini ýerine ýetiripdir. Ýokarky etažda bolsa ýadawlygy çykarýan otarlary bolupdyr. Kerwensaraý rabat ýa-da hanagahlara birleşdirilen ýagdaýda özboluşly binagärçilik ansamblyny düzýär.

Kerwensaraýlar hem adamlar toplanýan ýerlerde bolanlygy üçin binagärçilik tarapyndan gowy işlenen, dürli bezegler berlen, bazar, tim, dükanlar hatarynda kerwensaraý hem birleşip, özboluşly binagärçilik ansambllary döredilen.

K w a d r a t (*lat., arap.*) – taraplary deň bolan dörtburçluk. Bu ölçeg şekillendiriş sungatynda kem ulanylýar. Ondan köpräk nakgaşlykda peýdalanylýar.

K u b i z m (*Jr.*) – XX asyryň başlary žiwopisinde emele gelen çeper akym. Onda suratçylar zatlaryň gurluşyny ýönekeý geometrik şekillere bölüp şekillendirmäge çalyşýarlar.

M a k e t (*Jr.*) – ýasaljak zadyň (binanyň, kitabyň) kiçi ölçegde işlenen ilkinji nusgasy.

M a k b a r a (*arap.*) – *kümmet*, guburyň üstüne gurlan memorial bina-mawzoleý. Musulman dininde ilki guburyň üstüne käbir daş goýmak, ymarat gurmak umuman gadagan edilipdir. Ýöne IX asyrdan başlap kümmet gurmak däbe öwrülip başlady. Soňky asyrlarda, esasan, patyşalaryň, beýik ruhanlaryň guburyň üstüne ajaýyp kümmetler guruldy. Buharadaky Samanylar, Merwdäki Soltan Sanjar, Samarkandaky Emir Temur kümmeti we Şahizinda ansambllary ine şeýle mawzoleýleriň ajaýyp nusgalaryndandyr.

M ü n b e r (*arap.*) – resmi edaralarda orator çykyş edýän, okaýan ýörite gurluş. Musulman metjitlerinde ymam öwüt berilýän beýik ýer. Ikisi-de bina interýeriniň estetik görnüşine üns berlen ýagdaýda gurulýar.

M i n a r a (*arap.*) – Gündogar binagärçiliginde giň ulanylan beýik desga. Mysal üçin, Buharadaky Minarai Kelan, Hywadaky Kelte minar.

M u h a r r i r (*arap.*) – *redaktor*; teksti redaktirleýji, çeper redaktor, kitabyň çeper-estetik çözümlerini çözüji.

M u k o w a (*parsça* “mo‘qavvo”) – jilt – neşir önümleri – kitap, albom, žurnal, depder we şular ýalyly bitin edip birikdirip durýan üstki bölek.

P a l i t r a (*Jr.*) – suratçylaryň reňk garyşdyrmak üçin ulanylan zady, ýasy üstli tagtajak. Onda arassa reňkler ýerleşen bolýar. Suratçy surat çeken wagtynda şol reňklerden çotgada az-azdan alyp, bir-birine garyşdyrýar we özüne gerek reňk öwürşegini taýýarlap alýar hem-de gerek ýere ulanýar. Suratçy ulanylan reňkler ulgamy hem palitra diýlip atlandyrylýar. Meselem, suratçynyň palitrasy baý.

P o r t a l (Peshtoq (*fors.*) – binanyň öň bölegi. Adatda ol owadan edip bezelen bolýar. Mysal üçin, Samarkantdaky Şirdar medresesiniň portaly.

P e r s p e k t i w a (*fr.*) – adamyň görüň ukybyna görä zatlary kartina tekizliginde şekillendirmek usuly.

P o s t i m p r e s s i o n i z m (*lat.*) – XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda emele gelen žiwopis akymy. Onuň wekilleri barlygyň umumylaşan obrazyny arassa reňklerde şekillendirmäge çalşypdyrlar.

P u a n t i l i z m (*fr.*) – XIX asyryň ahyryda emele gelen akym. Onda suratçylar arassa reňkleri tegmil şekinde çalyş kartina döredipdirler.

R a b a t (*arap.*) – gadymy binagärçilikde giň ulanylan arhitektura desgasy, gala, olarda sakçylar durýan ýer. Gadymy şekillendiriş çeşmelerde rabatlaryň dürli görnüşlerine duşmak mümkin.

R e a l i z m (*lat.*) – sungatdaky akym, döredijilikli ýöneliş. Şekillendiriş sungatynda barlygy obýektiv (hakyky) şekillendirmek.

S i n t e z (*grek.*) – sungatda onuň birnäçe görnüşlerini, usullaryny birleşdirmek bilen ulanmak.

S t i l i z a s i ý a (*lat.*) – tebigy şekilleri ýönekeýleşdirmek, çeperleşdirmek.

S u l s ý a z u w y – arap ýazuwunda bar bolan ýedi ýazuw görnüşiniň biri. Gadymy gündogara mahsus binalaryň portallaryna, minara we diwarlaryna Gurhan Kerimden parçalar, Hadyslar ýazmakda ulanylypdyr.

S u r r e a l i z m (*fr.*) – XX asyryň awangard sungatyndaky ýöneliş. Real we real däl teswirlerden ybarat hadysa.

T o t e m (*iň.*) – haýwan, ösümlük, zat ýa-da tebigat hadysalaryny aňladýan teswir. Mysal üçin, gadymy taýpalaryň haýwanyň teswirinden ybarat gerbi.

G o r i z o n t ç y z y g y – kartina tekizliginiň asman we ýer bölegini bölüp durýan gorizont çyzyk.

H a n a g a h (*pars.*) – metjidiň köpçülik bolup namaz okamaga niýetlenip gurlan uly otagy. Hanagah oba metjitlerinde, kerwensaraýlarda hem bolýar. Işanyň sopylar bilen yhlas edýän otagy-da hanagah diýilýär.

F o w i z m (*fr.*) – XX asyryň başlarynda «ýabanylar» diýip at alan primitiw sungat akymy. Onuň wekilleri realistik usullary inkär etmek bilen hakykaty sada, birneme emeli we dekoratiw ýagdaýda şekillendirmäge çalşypdyrlar.

F r a g m e n t (*fr.*) – parça, eseriň bir bölegi.

E k s p o z i s i ý a (*lat.*) – muzeý, sergi zallaryna goýlan eksponat, zat, kartina.

E m b l e m a (*lat.*) – haýsy-da bolsa bir taglym, hereket, jemgyýet, gurama, kärhana we başgalaryň şertli teswiri, grafika sungatynyň ýörite ýönelişi.

MAZMUNY

Sözbaşy.....	3
--------------	---

BIRINJI ÇÄRÝEK

Sungatda akymlar we ýönelişler.....	4
Impressionizm stilinde peýzaž işlemek. “Piantilizm”	10
Kubizm stilinde natýurmort işlemek	12
Şekillendiriş sungatynda simwolik belgiler we geraldika	15
Özbekistanyň amaly bezeg sungatynda simwolik şekiller	19

IKINJI ÇÄRÝEK

Özbekistanyň nagyş simwollary.....	25
Amaly bezeg sungatynyň obrazly ulgamy	27
Amaly bezeg sungatynda şekil we mazmun	32
Dizaýn sungaty	37

ÜÇÜNJI ÇÄRÝEK

Özbekistanyň arhitektura ýadygärlikleri	42
Gündogar binagärçiligi.....	48
Men islän şäher.....	50
Arhitektura peýzažy	53

DÖRDÜNJI ÇÄRÝEK

Kitap sungaty.....	57
Özbekistanyň kitap grafikasy sungaty	59
Kitap grafikasy sungatynyň çeper-grafiki elementleri	63
Kitap illýustrasiýasy	68
Kitabyň maketi	72
Goşmaçalar	75

**Asqarali Sulaymonov, Ne'mat Abdullayev,
Zilola Sulaymonova**

TASVIRIY SAN'AT

(Turkman tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
7-sinf o'quvchilari uchun darslik
3-nashri

Terjime eden *K. Hallyýew*

Redaktor *J. Metýakubow*

Çeper redaktor *Ş.Mirfayázow*

Tehniki redaktor *Ý.Koryagina*

Korrektor *D. Toýçiyewa*

Kompýuterde sahaplaýjy *B.Tuhtarow*

Neşirýat lisenziýasy AI № 290. 04.11.2016
Çap etmäge 2017-nji ýylyň 00-nji iýununda rugsat edildi. Möçberi 70×90 ¹/₁₆.
Kegli 12,3 şponly. Times New Roman garniturasý.
Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi __. Neşir listi ____.
____ nusgada çap edildi. Buýurma №

Özbekistanyň Metbugat we habar agentliginiň
Gafur Gulam adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik
öýünde çap edildi. 100128. Daşkent. Labzak, 86.

Telefonlar: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29
Faks: (371) 241-82-69

www.gglit.uz

info@gglit.uz